સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં

૧

સંપાદક,
ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રનાં

ખંડેરોમાં

૧.

ગિરનું પરિભ્રમણ

✠

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર

મે : ૧૯૨૮
આવૃત્તિ ૧લી : પ્રત ૨૦૦૦
મૂલ્ય ત્રણ આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

નિવેદન

ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને 'સૌરાષ્ટ્ર'માં મારા પ્રવાસોનું વર્ણન લખવાનું સૂચવ્યું, તેનું આ પ્રથમ પરિણામ છે. બીજાં નિરીક્ષણો લખી રહ્યો છું.

પ્રવાસનાં વર્ણનો છાપાંના બીજા ખબરો જેટલા ક્ષણિક મહત્ત્વનાં નથી હોતાં, તેમ અમર સાહિત્યને આસને પણ નથી બેસી શકતાં. એનું સ્થાન બન્નેની વચ્ચે રહેલું છે.

એ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ નથી, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે વ્યવસ્થિત સમાજ વા સાહિત્યનું વિવેચન નથી. છતાં તે આ તમામ તત્ત્વોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રકારની સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજસવારના આકાશમાં રેલાતી અસ્ત વ્યસ્ત રંગરેખાઓ સરીખોઃ અસ્ત વ્યસ્ત, છતાં યે ગમે છે.

કાઠીઆવાડની રેલગાડીમાં અથડાતા પીટાતા અથવા ઊંચા વર્ગના ડબામાં કોઈ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતા પ્રવાસી ભાઈ ! અથવા બ્હેન ! તમારા એકાદ બે કલાકને આ વર્ણન શુદ્ધ દિલારામ દઈ શકે, કાઠીઆવાડ વિષે તમારામાં થોડો રસ–થોડું કૌતુક ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ ક્ષણિક લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓળખાણ કરવાની વૃત્તિ જગાડી શકે, તો પ્રવાસી પોતે બગાડેલાં કાગળ શાહીની સફલતા સમજશે. વધુ ધારણા રાખી નથી.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ, વગેરે આજે જૂદા જૂદાં ચોગઠાંમાં ગોઠવીને શીખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચોંટતી. પ્રવાસ–વર્ણન આ સર્વનું એકીકરણ કરી, થોડા અંગત ઉદ્ગારોની પીંછી ફેરવી, ત્વરિત ગતિએ વાચકોને

પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે. પાઠય-પુસ્તકોની એ ઉણપ જો આ યાત્રા-વર્ણન થોડે અંશે પણ પૂરશે તો યાત્રિકનો ઉત્સાહ ઔર વધશે.

પ્રાચીનતાનું ખરૂં દર્શન કરવાની વૃત્તિ રેલગાડીની સગવડોએ મારી નાખી છે. લાંબી, ધીરી, સ્થિર દૃષ્ટિવાળી મુસાફરીઓનો યુગ આથમી ગયો છે. લોક સમૂદાયની સોંસરવા થઇ, તેઓની સાથે જીવન-સમાગમ યોજવાની ઇચ્છા જ હવે આપણામાં રહી નથી. કેવળ દોટાદોટ, ઉપ-લકીયા દૃષ્ટિ, ઉતાવળીયાં અનુમાનો, અને જ્હેલો જ્હેલો કંટાળો : એ આજના ઘણા પ્રવાસીઓની દશા ગઇ છે.

રેલગાડીનાં ટર્મીનસો વડે જ આપણા પ્રવાસની લંબાઇ મપાય છે. સ્ટેશનોથી દૂર જાણે કે પ્રાચીનતા, જનતા, પ્રકૃતિની રમણીયતા કે પશુપક્ષીની દુનિયા વસતી જ નથી! જુનાગઢ, વેરાવળ, પોરબંદર અને દ્વારિકા, એ ચારમાં જ સૌરાષ્ટ્રના સર્વાંગી પરિચયની આત્મ-વંચના ચાલે છે.

આ પાનાં વાટે પ્રવાસી નમ્ર અવાજ આપે છે કે અંદર પેસીએ. પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનાં સાચાં ખંડેરો—કવિતા, સાહિત્ય, જનતા વગેરે તમામનાં ખંડેરો તપાસીએ. કાંઠે બેસીને કદિ દરિયા ડોળાયા નથી.

મોટી ગિર, પાંચાળ, ઓખા મંડળ, સૌરાષ્ટ્રનો સાગર-તીર, તમામ પ્રદેશોનું આવું જ અવલોકન આપવાની ધારણા રાખી છે. નકશાની ઉણપ પણ પૂરવાની ઉમેદ છે.

આ પ્રવાસ કરાવનાર યુવાન ચારણ મિત્ર ભાઇશ્રી દુલા ભગતનો અને એની મિત્રમંડળીનો હું અતિ ઋણી થયો છું.

ભાવનગર

૭ : ૫ : '૨૮

લેખક

(૧)

માનવંતા ભાઇશ્રી,

આંહીના ભાવનગરના બગીચામાં સિંહની ગર્જનાઓ સંભળાય છે અને તે સાથે જ મારા પ્રવાસનાં સંસ્મરણો લખવાની તમારી આજ્ઞા યાદ આવે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે ગિરની મુસાફરીમાં એ પાંજરાનિવાસી પશુરાજનાં સગાં વહાલાંઓએ અધરાત વખતે અમારાં પાદરમાં જ ઉભીને પાડેલી ત્રાડોના ભણકારા હજુ મારા કાનમાંથી શમ્યા નથી. બેશક, એ તીણી મોટી દાઢવાળા વનરાજો મારી સાથે પોતાના આ બંદીવાન પિત્રાઇ ઉપર કાંઇ સંદેશો મોકલવા નહોતા આવ્યા, અથવા મારી ચોપાસ મિત્રોના ચોકી પહેરા છતાં, તેઓનું આગમન અને તેઓના અવાજો મને આ પીલ-ગાર્ડનના કારાવાસીઓની બુમો જેવાં કર્ણ-પ્રિય તો નહોતાં જ લાગતાં. છતાં એનું દૂરથી થતું સહી-સલામત સ્મરણ તો જરૂર મારા હૃદયમાં અત્યારે ગદ્યના, પદ્યના, ગદ્યાત્મક પદ્યના અને અપદ્યાગદ્યના ફેમળકા જગાડે

છે ! એટલે પીલબાગના પાંજરાને એક સળીયો પણ તૂટવાની ધાસ્તી વિના હું એ ગિરનિવાસી પશુઓના, એને તિરસ્કારથી 'જાનવર' શબ્દે સંબોધનારા બહાદૂર માલધારીઓના, અને પત્થરે પત્થરે કોઇ નિગુઢ નિ:શબ્દ વાણીમાં પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંભળાવનારાં નદી પહાડોના સમાચાર આપવા બેસી ગયો છું.

બ્હારવટીયાનાં રહેઠાણ

હમણાં હમણાં તો 'અરેબીયન નાઇટસ'વાળા બાલ સખા અલીબાબાની મનોદશા હું અનુભવી રહ્યો છું. 'ખુલ જા સીસમ' કહેતાં લોક–સાહિત્યની અવનવી ગુફાઓનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે; અને એક ઓરડાની સમૃદ્ધિ જોઇ બીજાની ભૂલી જવા જેવો આનંદ થાય છે. એક બાજુ હું ઓચીંતો આપણાં લગ્ન–ગીતોમાં તલ્લીન થયો છું, બીજી બાજુ "બ્હારવટીયા"નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયા પછી પખવાડીઆમાં જ એની બીજી આવૃત્તિ છપાવી શરૂ કરવી પડી છે, એટલે હજુ બમણા ત્રમણા ભાગનું જે બ્હારવટાંના ઇતિહાસનું ઉચ્ચતર અને અનેકરંગી સાહિત્ય બાકી છે તેની ઝડપથી શોધ કરી લેવાનો મને ઉત્સાહ ચડયો છે. સાથે સાથે ગિર વગેરે પ્રદેશોના પ્રવાસો કરીને બ્હારવટીયાઓને છુપાવાની જગ્યાઓ તપાસું છું ને એ વિકટ સ્થળોમાં જઇ બ્હારવટાંનું વાતાવરણ અનુભવવા યત્ન કરૂં છું. (અલબત, હું બ્હારવટે ચડુ

એવી બીક ન રાખતા !) એ પ્રવાસમાં ચારણ મિત્રો મારી સાથે દિવસ રાત પોતાનાં ઘોડાં, ઉંટ ને હથીઆરો લઇને કેવી રીતે ભમવા આવે છે, અમે કેવી ભયાનક નદી-ઓમાં જીવને જોખમે ઉતરીને ભોમીયાની ભુલથાપને લીધે કેવા એકને બદલે બીજી જગ્યા જોવામાં તન તોડીએ છીએ, 'વેજલ કોઠા'ને બદલે 'ડાચાફાડ' ડુંગર ઉપર દોડાદોડ પગ મરડતા ચડીને જેસાજી વેજાજી બહારવટીયાનાં પ્રેતોને કસુંબો પાવાના કેવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી 'હીરો ઘોઘે જઇ આવ્યો'નું કથન સાર્થક કરીએ છીએ, એ બધી વાતોનું વિવરણ હું અનુક્રમે આપવા માગું છું, તે એવી આશાએ કે સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસોની એક સબળ ઉત્કંઠા વાંચકોમાં જાગૃત થાય.

સૌરાષ્ટ્રનું મહત્વ

ભાઇ પરમાનન્દ કાપડીયા એના નિત્યના મધુર કટાક્ષોમાં મને સંભળાવે છે કે "સારૂં જ છે કે કુદરત પ્રતિની તારી આટલી પ્રબલ ઉર્મિલતાએ કાઠીઆવાડની બહાર જઇને પશ્ચિમ વગેરે બાજુનાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય દીઠાં નથી. દીઠાં હોત તો ખરેખર તારૂં હૃદય ફાટી જ પડત. કાઠીઆવાડની આછી પાતળી પ્રકૃતિરચના અને સામાન્ય એવી પ્રાચીનતાઓ તને આટલો બહેકાવી મૂકે છે, તો પછી પશ્ચિમ તરફની ભવ્ય મૂર્તિઓ ને વનરાજીઓ સામે તારી છાતી સાબુત રહી જ ન શકત !" આ વાત સાચી જ છે. સોરઠની લઘુતામાં પણ

હું અતિશય રાચું છું. મમત્વનો માર ખરેખર વસમો છે. પરંતુ એ શું કેક મમત્વ જ છે? આંહી 'એભલ મંડપ' અને સાણા જેવા પ્રાચીન બૌદ્ધ વિહારો પડયા છે તેનું કેમ? મારા એ પ્રવાસમાં સાણા નામના ડુંગરમાં અખંડ પહાડમાં જ કૈં વર્ષો પૂર્વે કોરી કાઢેલી પચાસ સાઠ સરસ ગુફાઓ તથા મીઠાં મોતી જેવાં નિર્મળ પાણીનાં મોટાં ટાંકાં, અંદરના એક ખંડમાં ઉભેલો બૌદ્ધ ધર્મનો સ્તૂપ, વગેરેનો બનેલો એ સુંદર બૌદ્ધવિહાર આ પત્ર લખતી વેળા મારાથી વિસરાતો નથી. આ જગ્યાનો મોહ તો મને રસધાર ભાગ પાંચમો લખતી વેળાથી જ લાગ્યો હતો. 'દેહના ચૂરા' નામની એ પુસ્તક માંહેલી પ્રેમ-કથાના દુહાઓમાં રાણા નામનો રબારી પ્રેમિક સાણા ડુંગર પર રહેલો હોવાની વાત પૂછતાં, ચારણમિત્ર દુલા ભગતે મને એ ગુફાઓનું વર્ણન આપેલું તે મેં એમના પરના વિશ્વાસે જ લખેલું. પરંતુ એમના વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ રખેને હોય, એવી ઉંડી શંકા રહ્યા કરતી હતી. વળી ગિરના એ પ્રદેશની સાથે જડાયેલી અનેક સ્નેહકથાઓએ અને વીરકથાઓએ મને સ્વપ્નમય વાતાવરણથી કેટલાક દહાડાનો ઘેરી લીધેલો હતો. એટલે એ મોકો મળતાં ચારણ કવિ-મિત્ર દુલા ભગતની નાનકડી સેનામાં શામિલ થઇ, રાજુલા ગામથી પરોડનાં ચાંદરડાંને અજવાળે અમે અસવારી ઉપાડી.

ઇતિહાસપ્રેમી રાજૂલા

આ રાજૂલા ગામથી માંડીને જ ઇતિહાસની રસિકતા શરૂ થઇ જાય છે. વાણીઆથી માંડી ગરાસીઆ સુધીનાં ઘણાંખરાં માણસો એ આસક્તિનો કંઇક કંઇક પરિચય વાત વાતમાં કરાવે છે. રાજૂલા ગામ પોતે જ અનેક ડુંગરાની ઓથે આવી રહ્યું છે. રાજલીયો ડુંગર ગામને ઘસીને જ ઉભો છે. આજે લોકો એને પોતાના પાયખાના તરિકે વાપરે છે, પણ ગઇ કાલે એ ધાંખડા શાખાના મૂળ માલીક ગરાસીયાઓના રહેઠાણનો કિલ્લો હતો. એને મથે ઓરડા, ઘોડાહારો, ભોંયરાં, પાણીનાં ટાંકાં વગેરે હતાં, તેના નજીવાં ખંડિયેરો હજુ પણ દેખાય છે. ઉપર તાજનશા પીરનું થાનક છે. પીરોની વાતો પર મને પ્રેમ છે. મિત્રો મઝાકમાં મને કહે છે કે હવે પછી તું 'સોરઠી પીરો,' 'સોરઠી ભુતો,' 'સોરઠી ડાકણો,' ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ જરૂર કરજે ! અને હું માનું છું કે આવા આવા ઢગલા ફોળવાથી પણ લોક-માનસનો બહોળો ઇતિહાસ હાથ આવે. એટલે મારા ભાવી દોસ્ત તાજનશા વિષે તપાસ કરતાં મેં સાંભળ્યું કે ભોળો ધાંખડો ડુંગર ઉપર કિલ્લો ચણાવતો હતો ત્યારે, અમુક ભાગનું ચણતર ચણાયા પછીની વળતી રાત્રિયે પડી જતું. ભોળા ધાંખડાના સ્વપ્નામાં કોઇ દેવશક્તિએ આવીને કહ્યું કે "હું બુખારી સૈયદ હતો. ડુંગર પર મારૂં લોહી છંટાયું છે,

માટે મારી દરગાહની સ્થાપના કર્યા પછી જ ગઢ ચણીશ તો જ ટકી શકશે વગેરે વગેરે.' આ ઉપરાંત ગામની નજીક સિદ્ધરાજના સમયના લેખવાળું એક શિવાલય છે. ડુંગરાઓ વચ્ચે સુંદર ગાળીઓ છે, અને એવાં દશ્યો જોઇ સ્વત: કવિતા સાંભરે છે કે

ડુંગર વંકો ગાળીએ, ને વંકી સરણ્યે
રાજા વંકો રાવતે, ધણ્ય વંકી નેણે

[વાંકી ખીણ વાળો ડુંગર : વાંકમાં વ્હેતી સરણીવાળી નદી : બંકા રાવતવાળો રાજા : અને વાંકા ભમ્મરવાળી સ્ત્રી : એ ચારે તો વાંકા જ સારાં લાગે છે.]

ચોફરતા કુદરતી કાંઠા જેવા બની રહેલા એ ડુંગરાઓની વચ્ચે, થોડુંક જ ચણતર કામ કરવાથી અખૂટ પાણીનું સરોવર નીપજાવી શકાય એવી રચના જોઇ મને લાગ્યું કે રાજ્યનું લક્ષ્ય એ વાત તરફ કોઇ ખેંચે તો સારૂં થાય.

વિષ્ઠાપ્રેમી પ્રજા

પહાડો, નદીઓ, સરોવરો, શિવાલયો, એવી પરિશુદ્ધ સૃષ્ટિમાં દિવસ રાત રહેનારાં મનુષ્યો પોતે પોતાના થકી જ ગંદકી ઉત્પન્ન કરી આવા સુંદર ગ્રામ્ય નિવાસને નરક–વાસ બનાવવાનું શી રીતે પસંદ કરતાં હશે ? કેમ કરીને સહન કરી શકતાં હશે ? એ વિસ્મય મને રાજૂલાની શેરીઓ

જોઇને થયા વિના રહેતું નથી. પાંચ જ મીનીટની અંદર ગામની બહાર નીકળી શકાય, એવા તદ્દન નાના શહેરની શેરીઓ જો લોકો પ્રાતઃકાળના અંધારામાં ઉઠીને અસહ્ય રીતે બગાડી મૂકે, તો એ લોકોના આહાર વિહાર વિષે શી કલ્પના કરવી ? રાજૂલાને પાદર પત્થરની બહોળી ખાણો છે, મુંબાઇ કલકત્તાથી એના પ્રજાજનો કંઇક રળી લાવી સુશોભિત પાકાં મકાનો ચણાવે છે, કાઠીઆવાડનું એક સરસ આરોગ્યભુવન બની શકે તેવું એ શિરનું નાકું છે, અને છતાં આ વિષ્ઠામાં રાચતી મનોદશા શી રીતે પેદા થઇ ? ભાવનગર રાજ્યનાં લગભગ તમામ મહાલોનાં ગામો—કુંડલા, મહુવા, રાજૂલા, બોટાદ વગેરે—કુદરતનાં કૃપાસ્થાનો છે, પ્રકૃતિમાતાએ એને પોતાના રસસૌંદર્યે નવાજ્યાં છે, પણ મનુષ્યને મન એની કિમ્મત નથી. એ ગંદકી માનવતાને લજ્જાસ્પદ ગણાવી જોઇએ. ફક્ત ગઢડા જ એના અપવાદ રૂપ છે. એ પ્રતાપ સ્વામીનારાયણ ધર્મના શુચિ–સંસ્કારોનો. એની કથા અવસરે લખીશ. આજ તો એ ઇતિહાસપ્રેમી, અતિથિપ્રેમી અને વિદ્યાપ્રેમી ગામને છોડી આગળ વધ્યો.

ગુમાવેલો પ્રતાપ

એના એ પહાડ: એની એ નદીઓ : એની એ જૂનવટ : ને એનો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ તમામના વચ્ચે શોધતો હતો એનાં સંગી મનુષ્યોના જૂના

પ્રતાપીપણાને. પણ હું નિરર્થક શોધતો હતો. જૂના પ્રભાભવથી આંખો આંજતા, જોનારાને ડારતા, કોઇ અદ્ભુત નવલકથાનાં પાત્રો સૂજવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવા અસલી ચહેરા મ્હોરાની સમૂળી જ ગેરહાજરી મને બહુ સાલતી હતી. જીવનમાંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં મૂકવા યે જે ન રહ્યું, એવું માનવ–તત્ત્વ આજના લેખકોને પોતાની ચોપડીઓમાં કેવી બેહુદી રીતે કલ્પવું પડે છે ! અને એ કલાકારોની કલ્પનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો તથા વર્ણનોનો આધાર લઇને કોઇ પણ પ્રજા પોતાનો ભૂતકાળ કેવોક ભાળી શકે ! આવી વિકૃતિમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો જન્મશે, ને એનું પાપ કલાકારોના માથા પર પણ કેટલું ચડશે, તે ભૂલવા જેવું નથી.

અમારૂં ઉંટ કે જેને અમે 'સલુન' કહેતા હતા, ને જેની ભલાઇનો તથા સહનશીલતાનો લાભ લઇને અમે ત્રણ જણા ચડી બેઠા હતા, તે સરખી ચાલે ન્હેવા લાગ્યું અને તારોડીયાની જ્યોતમાં ન્હાતા, ભાવનગરના પ્રતાપી રાજા આતાભાઇએ તથા વજેસંગજીએ આ રાજૂલા વગેરે પ્રદેશ કેવી કળવકળથી ને જબરદસ્તીથી કબજે કરી શાંતિ સ્થાપી તેની વાતો કરતા અમે પ્રભાતે એક ગામની ખળાવાડમાં પહોંચ્યા. એ નાના ગામનું નામ હતું સરોવરડું. નામ મને અત્યંત ગમી ગયું. નામ પાડવામાં અસલી લોકો અચ્છી

રસિકતાનો ઉપયોગ કરી જાણતાં. એ તો ઠીક, પરંતુ આ નામની પૂછપરછમાંથી તો મને એક રસવંતો ઇતિહાસ હાથ લાગ્યો. ત્યાંના બે જુવાન ગરાસીયા ભાઇઓએ તુર્ત જ મને કહ્યું કે આ ગામનું અસલ નામ સવીયાણું.

સવીયાણાની સ્નેહકથા

'સવીયાણું' શબ્દ સાથે તો મને અતિ મધુર પરિચય હતો. તુર્ત મને દુહો યાદ આવ્યો કે,

સવીયાણું સરધાર, નગરામાં નેહચળ ભલું
(જેની) બવળાં હાટ બજાર, રજવાડું રધિએ ભર્યું.

"હા, હા, ભાઇ !" ગરાસીઆઓ બોલી ઉઠયા. "આ એજ હાટબજારોવાળા રિદ્ધિવંત નગર સવીયાણાનો જ ટીંબો. ને જુઓ, આ સામી દેખાય તે ધારનું નામ સરધાર. અસલ નામ શ્રીધારઃ ત્યાં જ શ્રીધારનો નેસ પડયો હતો. આ પોતે જ નાગવાળા અને નાગમતીના પ્રેમનું અસલ ધામ !"

મને બીજો દુહો યાદ થયોઃ

સવીયાણું ને સરધાર, બેય તરોવડ ટેવીએ
એકે વણુજ વેપાર, બીજે મરમાળાં માનવી.

"સાચું, સાચું, ભાઇ ! સવીયાણામાં નાગવાળો રહેતો ને શ્રીધાર–સરધારની તળેટીમાં આયરના નવ નેસ પડ્યાં હતાં. એમાં રહેનાર મર્માળું માનવી એટલે એ નેસવાસી ભેડા આયરની દીકરી નાગમદે."

" પણ પેલી વાવ કયાં ?" વડલો કયાં ?" મેં શંકાથી પૂછ્યું, ને ફરી દુહો ગાયો:

વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને હીલોળા કરે
નાગમદે નાની નાર, ભેડાની પાણી ભરે.

પોતાની વાત ખોટી મનાશે તો પોતાના ગામનું એ અમુલખ ઐતિહાસિક ધન એળે જશે એવા ભયથી ઉત્સુક બનીને એ ગરાસીઆ ભાઇબંધે મારૂં કાંડું ઝાલીને કહ્યું, 'ચાલો બતાવું. જુઓ આ સરોવર, કે જ્યાં નાગવાળો ને નાગમદે ન્હાતાં હતાં. એની અંદર વાવ હતી તે ઘણાએ દીઠેલી: આજ એ દટાઇ ગઇ છે: આ વડલો: અત્યારે તો એની આ વડવાઇ જ રહી છે: અસલ તો એની ઘટા ઘણી વિશાળ હતી: આ સરોવરની પાળે પાળે સડક ચાલી જાય છે, તે છેક સામી ધાર ઉપર પહોંચે છે. એ ધાર ઉપર શંકરનું દેવળ હતું, એ દેવળમાં દાખલ થઇને નાગવાળાએ નાગમદેની વાટ જોયેલી. પણ નાગમદેને પોતાનાં માવતરે

કોઇ બીજા રાજકુંવરની સાથે વરાવી, ને જાન આવી તે વખતે નાગમદેએ પોતાની ચુંદડી કોઇ દાસીને પહેરાવીને પોતાને બદલે માંડવે મોકલી, પોતે પોતાના મનના માન્યા પતિ નાગવાળા પાસે સંકેત મુજબ ચાલી નીકળી. પરંતુ અધીરા નાગવાળાએ દેવળમાં બેઠાં બેઠાં જંગલમાં પેલી જાન સાથે નાગમદેનાં વસ્ત્રો પહેરીને ચાલી જતી દાસીને દીઠી, એને નાગમતી માની, હતાશ થઇ, નાગમદે કૂડ રમી છે એવો વિચાર કરી, પેટ કટાર ખાધી: ને પછી નાગમદેએ આવી, દેવળનાં અંદરથી દીધેલાં બાર ઉઘડાવવા માટે નાગવાળાને આજીજીના દુહા કહેલા કે

હિં' ઉંચે દેવળ ચડું, જોઉં વાળાની વાટ
કાળજમાં ઠાગા કરે, નાડયે વાલો નાગ

અને વળી

નીકળ બારો નાગ, રાફડ કાં રૂંધાઈ રીયો
(માથે) મોરલીયુના માર (તોય) નીંભર કાં થીયો નાગડો

એમ પતિને નાગની અને પોતાને વાદણની ઉપમા આપી, આખરે કમાડ ખેડવી અંદર ગઇ; ત્યાં નાગને મરેલો દેખી,

અગર ચંદણના રૂખડાં, ચોકમાં ખડકું મ્હે
હું કારણ નાગડો મુવો, બળશું અમે બે

એ રીતે પોતાને કારણે પ્રાણ કાઢનાર પ્રેમીની સાથે એ આયરની દીકરી બળી મરી, તે પણ આ ગામને ટીંબે જ બન્યું છે ભાઇ !"

"પણ," મેં પૂછ્યું, આવું જ એક સ્થળ મને પાંચાળમાં રેશમીઆ ગામને પાદર બતાવવામાં આવે છે ને ?"

"ઇ ખોટું. આજ સાચું."

વ્હાલાં ગયાં વિદેશ

ઐતિહાસિક મહત્તાનું મમત્વ કોને નથી હોતું ? કાઠીઆવાડનાં નાનાં મોટાં તમામ ભોંયરાં ગિરનારમાં જ નીકળે ! જૂની તમામ ગુફાઓ પાંડવોની જ બાંધેલી ! જૂનાં તમામ ખંડિયેરો કનકાવતી નગરીનાં ! જૂની તમામ મોટી મૂર્તિઓ તો ધુંધળીમલની ને કાં ભીમની ! એવી જાતના આ મમત્વ તરફ હું આનંદથી જોઇ રહ્યો. ગમે તેમ હો, પણ આ સ્થળ મને નાગવાળા–નાગમદેનું ખરેખરૂં જ ઘટનાસ્થળ લાગ્યું. એવી પ્રેમકથાઓ મોટે ભાગે ગિરમાં જ બની હોવી જોઇએ. આમ માનીને હું એ સવીચાણા શહેરની જમીન પર જોઇ

રહ્યો : કલ્પના વેગે ચડીઃ જાણે એ બવળી બજારને કોઇ હાટડે ઘીની તાંબડી લઇને આયર-કુમારી નાગમદે વેચવા આવી છેઃ વેપારીના ઠામમાં જાણે એના રૂપાળા હાથ ઘી ઠલવી રહ્યા છેઃ ઓચીંતો ઘોડેસ્વાર નીકળે છેઃ નાગમદેની નજર ત્યાં મંડાય છેઃ આંહી ઘીની ધાર નીચે ઢોળાય છેઃ ટીખળી વેપારી એનું ધ્યાન ખેંચે છેઃ અને નાગમદેના મ્હોં-માંથી વચન સરે છે કે

ઘોળ્યાં જાવ રે ઘી, આજુનાં ઉતારનાં
ધન્ય વારો ધન્ય દિ, નેણે નિરખ્યો નાગને

અને એવી પ્રીતિ લાગી ગયા પછી, એક દિવસ ઓચીંતા શ્રીધારનાં નેસડાં ઉપડી જાય છે, નાગવાળો ત્યાં જાય ત્યાં ?

નહિ વલોણું વાસમાં, નહિ પરભાતી રાગ
નાગમદેના નેસમાં કાળા કળેળે કાગ.

એવું બધું સૂનસાન દેખે છે. માત્ર ભાંગી ગયેલ પગ વાળો એક પાડો જ ત્યાં પડયો રહ્યો છે, અને એની ડોકે બાંધેલા કાગળીયામાં પ્રેમિકાના હસ્તાક્ષરનો મીઠો દૂહો છે કે

નાગ તમાણે નેસ, ભાંગલ પગ ભેંસા તણો
વાલાં ગયાં વદેશ, અવધે આવાણું નહિ.

એ ત્રાંબાવરણા તળાવના હીલોળા : વડલાની ઘટા : શ્રીધારનાં નવ નેસ : માંહી વસેલાં મર્માળાં માનવી : આખી સૃષ્ટિ નજર સમીપે તરવરવા લાગી. પરંતુ ત્યાં તો તુર્ત જ મને દુનિયાદારીના ડહાપણે ધબ્બો લગાવીને શિખામણ દીધી કે "ભાઇ ! ક્યાંક વિચાર–વાયુ ઉપડશે !" હું ચેતી ગયો, અને નાગવાળા–નાગમદેની બેવકુફી પર હસવા યત્ન કરતો કરતો નાગેશ્વરી ભણી ચાલી નીકળ્યો.

(૨)

મર્દાની ભાષા

આ નાગેશ્વરી ગામ: -લોકોએ આ કોમળ શબ્દને 'નાઘેશરી' બનાવી દીધો છે. ગલોફાં ભરાઇ ન જાય, અને ગળું ગાજી ન ઉઠે, ત્યાં સુધી શબ્દ શા ખપનો? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષાના ઉચ્ચારો નક્કી કરવાનું આવું કાંઇક મર્દાનગીનું ધોરણ હશે. 'મૃગનયની' નહિ, 'મરઘાનેણી'! 'શેત્રુંજી' નહિ, 'શેતલ'! 'ભયંકર' નહિ, 'ભેંકાર'! 'બ્રહ્માંડ' નહિ, 'બ્રેહમંડ'! 'વૃક્ષ' નહિ, 'રૂખડો'! જેવું આ શબ્દોનું સ્વરૂપ, તેવું જ વાક્યોનું, અને વાણીના આખા યે ઝોકનું: ભાઇ શ્રી એન. સી. મહેતા, કે જે અમદાવાદના નિવાસી જણાય છે, અત્યારે આઝમગઢના કલેક્ટર પદે છે, અને કલા-સાહિત્યનું ઉંડુ અવગાહન ધરાવે છે, તેમણે હમણાં જ પોતાના એક પ્રોત્સાહનભર્યા પત્રમાં 'રસધાર'ની ભાષાની મીમાંસા કરતાં ચેતવણી ફુંકી છે કે "We have to be careful with Gujarati–for it easily

lends itself to a sickly sweetness which is fatal to our heroic lore : ગુજરાતી ભાષાથી ચેતીને કામ લેવું; કેમકે આપણી વીર–કથાઓને ઘાતક એવી માંદલી મધુરતામાં ગુજરાતી ભાષા સ્હેલાઇથી લસરી પડે છે !"......પરંતુ આ ભાષાનું પુરાણ હું તમારી પાસે ક્યાં ઉઘાડી બેઠો ! એ બધું તમારી નાની શી હોજરીને નહિ પચે. એ તો કોઇ વૃકોદર સાક્ષરવીરને જ સોંપીએ.

થયું થયું ! ક્યાં તમે, ક્યાં એ ઉચ્ચાર-જોડણીનું સાક્ષરી સમરાંગણ, ને ક્યાં આ અંધારમય બાબરીયાવાડનું મથક નાગેશ્વરી !

કોટીલાની વીરકથા

નાગેશ્વરીમાં વરૂ શાખાના બાબરીયા રહે છે. રાજૂલા જેમ ધાંખડાઓનું, ડેડાણ જેમ કોટીલાઓનું, તેમ નાગેશ્વરી વરૂઓનું અસલી ધામ: બેતાલીસ ગામ બાબરીયાઓનાં, અને તેમાં ધાંખડા, વરૂ, કોટીલા, બોરીચા, ચભાડ, કાત્યાળ, ભુવા, લૈયા, ધુસાંબા, ધડંધા, ...પણ એ શાખાઓનાં નામ વાંચતાં વાંચતાં તમારાં નાનકડાં જડબાં કદાચ ફાટી જશે; કાંઇ નહિ. એવી ઘણી શાખાઓ અહીં વસે છે. આપણને તો આજે આ નામોની કિંમત નથી. પણ જોજો ! પરદેશી પંડિતો એક દિવસ એ નામમાંથી પણ ઇતિહાસની

સાંકળના અંકોડા ખોળી કાઢશે. પણ તમે પંડિત નથી, રસિક છો; વીરત્વના આશક છો; તેથી ચાલો, તમને તો હું બાબરીયાઓની એકાદ વીરકથા કહી સંભળાવું. રસધાર ભાગ પહેલામાં 'ભોળો કાત્યાળ' યાદ આવે છે? એ જ ભાગમાં મૈત્રીની વિલક્ષણ ખાનદાની દાખવનાર વીર 'માત્રા વરૂ અને જાલમસંગ'ની ઘટના સાંભરે છે? જરૂર ફરી વાંચી જજો. એ વરૂ ને કાત્યાળ કાઠીઓ નહિ, બાબરીયા હતા. પણ આજ તો 'સૌરાષ્ટ્ર'ને પાને જેઓનાં દુષ્કૃત્યોની સાચેસાચી વાતો વારંવાર ડોકિયાં કરે છે, એ ડેડાણવાળા કોટીલાઓના એક પૂર્વજની યશકથા હું લખવા માગું છું. સુમેસર કોટીલાએ પાંચસો વર્ષ પૂર્વે પોતાની 'પાણી! પાણી!' પુકારતી રૈયતને કારણે મધરાતે દેવી ખોડિયારના ઘોર મંદિરમાં પેટ કટાર ખાવાની તૈયારી કરી, દેવીનો ચુડલીયાળો હાથ બહાર નીકળ્યો, સુમેસરની કટાર ઝાલી રાખી, અને એ પરમાર્થી ભક્તના ઘોડાના ડાબલા પડ્યા તેટલા વા'માં એક રમ્ય, અતિ રમ્ય–અપ્સરા જેવી નાની શી નદી રેલાવી; એ નાવલી નદીને કાંઠે, કુંડલા ગામના ટીંબા પર, સુમેસરથી સાતમી પેઢીએ સમર્થ દેવો કોટીલો પાક્યો:

દીકરીયું દેવાણું, માગેવા મોળીયું
(તેને) તરવાયું તરકાણું તેં દીનૈયું દેવલા

[હે દેવા ! તારી દીકરીઓની માગણી કરનાર તરકોને તેં શું દીધું ? તરવારો દીધી !]

ખૂબી તો એ છે કે એ દીકરીઓ એની પોતાની પણ નહોતી : પારકીઓને પોતાની કરી પાળી હતી : કથા આમ કહેવાય છે : પાલીતાણાના હમીર ગોહિલની બે દીકરીઓ : બન્ને પદમણી : કોઇ દુષ્ટ ચારણે જઇ એ દીકરીઓનાં રૂપ વિષે જૂનાગઢના નવાબના કાન ભંભેર્યા : કહે છે કે ચારણ પાલીતાણે જઇ હજામ થઇને રહ્યો : કુંવરીઓના નખ ઉતારીને ચાલ્યો ગયો : નવાબની સમક્ષ એ નખ સુર્યના તાપમાં મૂક્યા : તુર્ત જ નખ ઓગળી ગયા : નવાબ માન્યો કે પદમણી સાચી : ગોહિલ રાજ પર દબાણ ચાલ્યું કે દીકરીઓ પાદશાહ જોડે પરણાવો : ગોહિલપતિની પુત્રીઓની વેલડી રાજે રાજમાં ફરવા લાગી : કોઇ રાખો ! કોઇ રાખો ! પણ પાદશાહી શિકારને કોણ સંઘરે ? વેલ કુંડલે આવી : ચોરે બોંતેર શાખના બાબરીયા હેકડાઠઠ બેઠા છે : પૂછ્યું કે કોનું વેલડું ? જવાબ મળ્યો કે મોતનું વેલડું ! દહીવાણ દેવો કોટીલો ગાજ્યો : અમે એ વેલડું છોડાવશું; બે ય કુંવરી અમારી પેટની દીકરીયું થઇ રહેશે; ભલે આવે નબાબની ફોજું : મરી મટશું !

નવાબનાં નિશાન ફરૂક્યાં : પણ કુંડલામાં કોઇ બકો

ડુંગર ન મળે ! દેવો કહે, ઓથ કયાં લેશું ? રાતે આઇ ચામુંડા દેવી સ્વપ્ને આવી કે "બીજે કયાંય નહિ, આંહી 'ભરોસે' ડુંગરે જ રહેજો બાપ ! આકડા એટલા અસવાર થાશે, ને ગેબનાં નગારાં ગડશે !"

યુદ્ધ ચાલ્યું. બોંતેરમાંથી સાત શાખાઓ તો સમૂળી જ ખપી ગઇ. બીજી શાખાઓના થોડા થોડા છોકરા રહ્યા. કોઇ તરવાર ઝાલનારા ન રહ્યા. પણ આશરે આવેલી દીકરીઓ બચાવી. અને દેવા દહીવાણની વીરગાથા રચાણી કે

માંડી મેધાણા, તેં ભરોસે ભવાઈ
ખેળા ખાન તણા નત રાવત નાસાડવા

[ભરોસા નામના ડુંગર પર તેં યુદ્ધ રૂપી નાટક આદર્યું, ને તેમાં તે નવાબના ખેળા (નટો)ને તેં નસાડયા.]

ડખડખીયું ડાર, ડાઢાળો ડખીયો નહિ
ધરકે ધુંધણીયાળ, દળ બે આડો દેવડો

[જેમ વરાહ હંમેશાં પોતાના સામર્થ્યના મદમાં જળાશય ઉપર બે સિંહોની વચ્ચે જ ઉભો રહીને પાણી પીવે છે, તેમ તું પણ હે તલવાર રૂપી દાતરડી વાળા વરાહ ! બે લશ્કરોની વચ્ચે ઉભો રહી લડયો, તારૂં કુટુંબ વીંખાઇ ગયું, પણ તું ન ખસ્યો.]

એ રીતે પૂર્વે તો ગરાસીઓ ગામ વસાવનારો ગણાતો. પણ અત્યારે એ નિયમ પલટાયો છે. ગરાસીઓ જે ગામમાં હોય તે ગામના ભુક્કા થાય. નાગેશ્વરી મને એ નવા નિયમના અપવાદ જેવું લાગ્યું. ગામનું મુખ ઉજળું છે. લગભગ તમામ ઘરનાં આંગણાં ઉજાસ મારે છે. કેમકે ગરાસીઆઓ ખાનદાન છે. ભીમ વરૂ ને કાળુ વરૂ બે ભાઇઓની સુવાસ કોમળ પુષ્પ જેવી લાગી. પૂર્વજોના સંસ્કારના પૂજક ભીમભાઇ તો રોજ કુમારિકાઓના પગ ધોઇ ચરણામૃત પીવે છે, ગાયોની સેવામાં તલ્લીન છે. સાધુ સંત કે ગરીબ નિરાધારની અખંડ ચાકરી કરે છે. અતિથિ તો એનો દેવતા છે. સાંભળ્યું કે સગી માતાને સૂગ આવે એવાં લોહી પરૂ ને મળમૂત્ર એ ભીમભાઇએ કોઇ પરદેશી પ્રવાસીના નિરાધાર દેહ પરથી ધોયેલાં હતાં.

કાળમુખો કસુંબો

પરંતુ નાગેશ્વરીને હું પૂછતો ઉભો કે ઓ વીરભોમ ! તારા બાબરીયાવાડના જવાંમર્દો ક્યાં અદૃશ્ય થયા ? એ પ્રશ્નનો જવાબ મારે માટે આગળ રાહ જોતો ઉભો હતો. એનો જવાબ છે કાળમુખો કસુંબો ! આખે રસ્તે મને એનું વિનાશી સ્વરૂપ દેખાયા કર્યું. એ કસુંબો નથી સમય કુસમય જોતો, નથી યુવાન વૃદ્ધ જોતો, નથી પૈસા કે ગરીબી જોતો. એ તો ખસ પીવાય છે. મરજી પડે ત્યારે પીવાય છે. રડીને,

કરગરીને, રીસાઇને, ગોળાનું પાણી હરામ કરવાના ડારા દઇને પણ સામસામો પીવરાવાય છે. રાજુલામાં એક જુવાન ધાંખડો જોયો : વીસ વરસનો પંડછંદ જુવાન : સાચેસાચી ગુલાબી મુખમુદ્રા : ભરપુર બદન : ગાલ પર હેત પ્રીત ને ભોળપની ચુમકીઓ ઉપડે : દુશ્મનનું પણ દિલ ઠરે એવો જુવાન : એક દસકામાં એ બુઢ્ઢો બનશે. એની સંતતિ, સ્ત્રી, જગીર, તમામ એને બોજ રૂપ થઇ પડશે. એ રંગીલા દેહમાંથી પૌરૂષ વિદાય લેશે. અફીણને એ ધિઃકારે છે. પણ પિતા ગુજરી જતાં પોતાના ઉપર એ કર્તવ્ય ઉતરેલું માને છે કે અતિથિઓ માટે કસુંબો કાઢવો, ને અતિથિઓના હાથની અંજલિ પણ લેવી ! એ વ્યવહાર : બીજાં પીણાંમાં—દારૂમાં, ચહામાં, કાવામાં, બીડીમાં વગેરેમાં તો મીઠાશ છે. સ્વાદનું ને ખુમારીનું પ્રલોભન છે. પણ અફીણ તો કડવું ઝેર ! કશું આકર્ષણ ન મળે ! કેવળ વ્યવહાર ! કેવળ શિષ્ટાચાર ! કેવળ પ્રતિષ્ઠાનું જૂઠું કાટલું !

મને કહેવામાં આવ્યું કે હજુ તો કાંઇ જ નથી. તમે હજુ ક્યાં દીઠું છે ? બાબરીયાવાડમાં આગળ વધો : ચૌદ ચૌદ, સોળ સોળ, અઢાર અઢાર વર્ષના જુવાનોને પિતા પોતે બંધાણ કરાવે છે ! અને એ અકાળે વૃદ્ધ બનેલા યુવકો —પોતાનાં જ જીવતાં પ્રેતો જેવાં—ડેલીએ બેસી ઝોલાં ખાય છે.

અને આ બધું શા માટે ? એક બંધાણી ભેરૂ કહે કે "આંકૂશ છે આંકૂશ !" આ આંકૂશ શું ? ઉછરતો જુવાન ફાટીને બદફેલીમાં ન પડી જાય તે માટેનો અંકૂશ ! શાબાશ અંકૂશની વાતો કરનારાઓ ! ઘોડેસ્વારીનો, રમત ગમતનો, ખેતીના ઉદ્યમનો, લશ્કરી નોકરીનો, શિકારની સહેલગાહનો—એ બધા અંકૂશ મરી ગયા પછી આ અફીણ અંકૂશનું સ્થાન લ્યે છે ! ને એ અંકૂશની આરાધના તે ક્યાં સુધી ! અમારા ભલા ભોળા ને પ્રભુપ્રેમી......ભાઇ પોતાના એક બે વર્ષના બાલક બેટાને પણ આંગળી ભરીને કસુંબો ચટાડે ! હું જો જુનાગઢનો નવાબ હોઉં તો બાબરીયાવાડમાંથી કસુંબાને શોખની કે વ્યવહારની વસ્તુ તરિકે દેશવટો દઉં—પણ એ તો મીયાંના પગની જૂતી વાળી વાત થઇ !

હજુ એક ભયાનક વાત બાકી છે. અફીણની જન્મકેદમાં ફસાઇ જનાર એક હાડપીંજરે મને પેટ ઉઘાડીને વાત કહી—સાચું કારણ કહ્યું કે શા માટે આ શત્રુ પેઠો છે ! હું એની યોજેલી નગ્ન ભાષાને શી રીતે વાપરી શકું ? હું એનો સભ્ય ભાષામાં તરજૂમો કરૂં છું કે "ભાઇ ! વિષય ભોગની તાત્કાલિક વધુ તાકાદ પામવાને ખાતર જ સહુ કસુંબો પીવે છે !"

ભલે પીવે ને ભોગવે ! મેં સાંભળ્યું છે કે કાકા કાલેલકરની દૃષ્ટિમાં આ બધી વીર-જાતિઓનો વિનાશ જ

અનિવાર્ય લાગી ગયો છે. They have outlived their utility ! માટે ભલે ઠોંચી ઠોંચીને......ના ના ! મારા મુખમાં એ અભિશાપ શોભતો નથી. ત્યાં સર્વત્ર કેલવણી અને સંસ્કાર જલ્દી જઇ પહોંચો ! એજ મારી પ્રાર્થના હોવી ઘટે. ભાઇ, તે બાજુ તમારૂં કામ છે. પણ તમારા કાર્યક્રમમાં સોરઠ ને શિર ક્યાં છે ? તમારા સૌરાષ્ટ્રનો નકશો એટલે ફક્ત ભાલ...! જવા દો. તમામ પર હું બહુ ઘાતકી બનતો જાઉં છું, ખરૂં ? તમારાં મુઠી હાડકાં કેટલેક પહોંચી શકે ?

પ્રવાસમાં કાવ્ય રસ

સારા શહેરની ફિકર લઇને ફરતા પેલા કહેવત માયલા કાજીની પેઠે આ મારા સંતાપ અને રોષ મારા હૃદયમાં શમાવીને હું આગળ વધ્યો. અને ગિરમાતાની માલણ, ઝૂલાપરી, રૂપેણ, ધાંતરવડી, વગેરે સુંદર નામની નાની શી નદીઓ મારા પગમાં રમતી રમતી સામી મળી. સાથેના ચારણ સંગાથીઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દુહાઓ વરસાવી પોતાની ગુપ્ત રસજ્ઞતાનું દર્શન મને કરાવતા આવ્યા. નદીમાં કોઇ કપડાં ધોવાની રળીયામણી છીપર જોતાં તો અમારા લેરખડા...ભાઇએ લાખા ફુલાણીનો એકાદ દુહો ફેંક્યો જ હોય કે

લાખો કે' સું બારીયો, જ્યાં લાસી છીપરીય
હાથ હિલોળે પગ ઘસે, મહેકે ગોરડીયાં

[લાખો કહે છે કે એ ભાઇઓ ' મને મુવા પછી કોઇ લીસી છીપર ઉપર જ બાળજો, કે જે છીપર પર રમણીઓએ વસ્ત્રો ધોતાં ધોતાં હાથ હિલોળ્યા હોય, પોતાના કોમળ પગની પાનીઓ ઘસી હોય, ને ન્હાતાં ધોતાં ટૌકારો કર્યા હોય !]

કોઇ ગામને પાદર લુંબ ઝુંબ વડલો આવ્યો કે તુર્ત બીજો દુહો એ વિનોદી મ્હોંમાંથી ટપકયો જ સમજવો કે

જતે નમી વડ છાંય, (અતે) ખોડી ખંભ થીયાં
લંબી કર કર બાંય, ચડે ચૂડા વારીયું

[લાખો કહે છે કે ઓહો ! જ્યાં આવી છાંયડીવાળી વડ–ઘટા ઢળી હોય, ત્યાં જ હું જલ્દી મરી જઇને ખાંભી રૂપે ખોડાઇ જવા ચાહું છું કે જેથી ચુડલાવાળી રમણીઓ એ મારા પત્થર–દેહ પર પગ મેલીને હાથ લંબાવી વડલે હીંચોળા ખાશે !]

એ શૃંગારી દુહાની સામે અમારા જોગી...ભાઇ તુર્ત જ પ્રતિસ્પર્ધી ભાવનો દુહો લલકારે કે

વડ વડવાયેં ઝુકકીયા, અળસર ટકીયા આણુ
મેલીને જટા મોકળી, જડધર ઉભો જાણુ

[વડવાઇ વડે ઝુકેલો વડલો જાણે જટા વિખરાતી મૂકીને મહાદેવ પોતે જ ઉભો હોયની! એવો દિસે છે.]

કોઇ ગામના ઝૂંપડામાં માતાઓ કે બ્હેનોના હાથમાં ઉછળતું ને સામ સામું ઝીલાતું બાળક જોયું, ત્યાં તો કાવ્ય–વિજળીના તાર જાણે સંધાયા, અને દુહા રૂપે દીવો પ્રગટ થયો કે

એક દિયે બીજી લિયે, (આંઉ) કક્કરા ડિ' કઢાં
અલ્લા ઓ ડિ' દે, લાખો બારક થિયાં

[ઓ પ્રભુ! આ બાળકને સામસામો ફંગોળીને ઝીલતી સ્રીઓને જોઉં છું, ત્યારે મને લાગે છે કે હું બહુ કારમા દિવસો કાઢું છું. મને ફરી વાર એ દિવસો ઝટ દે, કે જ્યારે હું બાળક બની જાઉં!]

એમ કરતાં કરતાં તો ગામડાંની સ્મશાન–ભૂમિ આવે છે. અને જે ગ્રામ્ય જનતા પાસે નદીનાં છીપરાં વિષેની ફાટ! ફાટ! રસિકતા હતી, તેની પાસે શું સ્મશાનની ફિલ્સુફી ઓછી હતી? મૃત્યુની રસિકતા જો વીરભૂમિ સૌરાષ્ટ્રમાં ન હોય તો પછી એના શૂરાતનનાં સેંકડો

વર્ષોનો સરવાળો શૂન્યથી વિશેષ કાંઇ જ શાનો હોય ? મારા સાથીઓને પણ એ સ્મશાનનાં કાવ્યો સ્ફુર્યાં :

આંઉં વંજો જીરાણુમેં, કોરો ઘડો મસાણુ
જેડી થે વઈ ઉનકે, એડી થીંદે પાણુ

[હું સ્મશાને ગયો. ત્યાં ચિતા પર મેં કોરો ઘડો દીઠો. ઓ ભાઇઓ એક દિવસ આપણને પણ એવી જ વીતશે !]

પરંતુ ! એ તો કેવળ વૈરાગ્ય ! ખરી ફિલ્સુફી તો આ રહી !

હાલ હૈડા જીરાણુમેં, શેણુંને કરીયેં સાદ
મટ્ટી સેં મટ્ટી મિલી, (તોય) હોંકારા દીયે હાડ

[ઓ મારા હૃદય ! ચાલો સ્મશાનમાં ! ત્યાં જઇ સજનીને સાદ કરીએ. ભલે એની માટી તો માટીમાં મળી—એનાં હાડકાં તો હજુ પડયાં છે ને ? એ હાડકાં ઉઠીને હોંકારો દેશે !]

તુલસીશ્યામ

એવી અમારી રસમંડળી, પ્યારા મિત્ર સાણા ડુંગરને પાછા વળતાં રોકાવાનું વચન આપી, છેટેથી એ બૌદ્ધ યોગીવર સામે "જય જય" કરીને તુલસીશ્યામ પહોંચી.

આ તુલસીશ્યામ ! ચારે બાજુ ડુંગરા ચોકી ભરે છે અને ડુંગરાની ગાળીઓમાં વનસ્પતિની ઘટા બંધાણી છે. કેવી એ વનસ્પતિની અટવી ? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષા કહે છે "માણસ હાથ તાળી દઇને જાય એવી !" આવી સચોટ અર્થવાહિતાવાળી ભાષાસમૃદ્ધિ કોઇ કોઇ ગુજરાતી વિદ્વાનોનાં નસ્કોરાં ફુલાવે છે, આ કરતાં યુરોપી ભાષાના તર્જુમા ઘુસાડી દેવાનું તેમને વધુ ગમે છે. ખેર ! ગુજરાતની તરૂણ પ્રજાનાં દિલ વધુ વિશાળ છે, ઓછાં સુગાળ છે. એ આપણાં સબળ તત્વોને એકદમ અપનાવી રહેલ છે. એ આ વાંચશે ત્યારે તુલસીશ્યામ આવવાનું મન કરશે.

તુલસીશ્યામના ઇતિહાસમાં મને બહુ રસ નથી. પક્ષી બેસે તો મરી જાય એવું 'મીંઢો હરમ્યો' નામનું ઝેરી ઝાડવું જ્યાં પૂર્વે હતું, એ 'મીંઢાના નેસ' નામના નાના ગામડાનો નિવાસી ચારણ દેવો સતીઓ આજથી પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, 'લેરીયાના નેસ' નામે ગામથી પોતાની વરોળ ભેંસ પર બેસીને ચાલ્યો આવે છે. (વરોળ=ન વીંયાય તેવી). માર્ગે બરાબર આ ડુંગરા વચ્ચે જ રાત પડે છે. ઘનઘોર અટવી: સામેના રૂક્મિણીના ડુંગરપરથી વાજતે ગાજતે વરઘોડો ચાલ્યો આવે: શુરવીર ચારણ તલવાર ખેંચી એ પ્રેતસૃષ્ટિને ડારવા ઉભો રહ્યો: પણ જાણે એને કોઇ જ્યોતિ સ્વરૂપે કહ્યું કે "દેવા સતીયા! આંહી મારી

પ્રતિમા નીકળશે. આંહી એની સ્થાપના કરજે!": ચારણ નિદ્રામાં પડયો; પ્રભાતે પાંદડાં ઉખેળતાં શ્યામ પ્રતિમા સાંપડી. કંકુ તો નહોતું, પણ ચારણ સદા સીંદૂરની ડાબલી સાથે રાખે: સીંદૂરનું તિલક કર્યું: [આજ સુધી એ પ્રતિમાને સીંદૂરનું જ તિલક થાય છે:] બાબરીયાઓનું ને ગિર-નિવાસી ચારણોનું એ તિર્થધામ થયું: પ્રતિમાજીને ન્હવ-રાવવા ત્યાં તાતા પાણીનો કુંડ પ્રગટ થયો: એ પાસે જ થઇને નાનું ઝરણુ ચાલ્યું જાય છે. તેનું જલ શીતલ, ને આ કુંડનું પાણી તો તો ચુલા પરના આંધણ જેવું ફળ-ફળતું: પ્રથમ એમાં પોટલી ઝબોળીને પ્રવાસીઓ ચોખા ચોડવતાં: પણ એક વાર કોઇ શિકારીએ માંસ રાંધ્યું: ત્યારથી એની ઉષ્મા ઓછી થઇ છે. હવે એમાં ચોખા નથી ચડતા. પણ એમાં તમે સ્નાન કરો છો એવું ઉનું પાણી તો સદા કાળ રહે છે. કોઇએ કહ્યું કે એમાં દેડકાં પણ જીવતાં જોવામાં આવે છે. એ તો ઠીક, પણ એ પાણીની ગંધનો પાર નથી. કોઇક જ વાર કુંડ સાફ થાય ખરા ને! તીર્થો ઘણાં ખરાં ગંદકીથી જ ભરેલાં!

(૩)

ધર્માદાનો દ્રવ્યસંચય

એક દિવસ આ તુળસીશ્યામની જાહોજલાલી હતી. બાબરીયાવાડનાં બેતાલીસ ગામ એ 'શ્યામજીના ધામ' ઉપર ઓછાં ઓછાં થઇ જતાં. અટવીનાં નિવાસી અજ્ઞાન આહિર ચારણો અને બાબરીઆઓના અંધારે પડેલા જીવનમાં આસ્થા અને પવિત્રતાનું દિવેલ પૂરાતું. પણ પછી તો એ જગ્યાની સમૃદ્ધિ વધી. એક મહંતે કંજુસાઇ કરી કરીને દ્રવ્ય-સંઘર્યું. અરણ્યમાંથી ઉપડીને એણે ડેડાણ શહેરમાં વસવાટ જમાવ્યો. આ જગ્યા ફના થઇ ગઇ. અને એ સૂમનું સંચેલું ધન આખરે એક શિષ્યને હાથે ગાદી–પ્રાપ્તિના કજીઆ લડવામાં કુમાર્ગે વહી ગયું. (આપણે જૈનો, સ્વામીપંથીઓ, બલ્કે જાહેર કાર્યકર્તાઓ પણ ન ભૂલીએ કે ધર્માદાના સંચેલ દ્રવ્યની આખરી અવદશા એ જ થાય છે.) આજે એ સ્થળે એક જુવાન દુધાહારી હિન્દુસ્થાની સ્વામીએ ગૌશાળા વગેરે બાંધી જગ્યાનો પુનરૂદ્ધાર આદરેલો દીસે છે. આ હિન્દુ-

સ્થાની સાધુઓ ભારી વિલક્ષણ ! કાઠિયાવાડમાં ઠેર ઠેર તેઓને તમે અકેક ધર્મસ્થાનક ખરી નિષ્ઠાથી ચલાવતા જોશો. સામાન્ય રીતે સ્વભાવના કડક, સ્વતંત્ર તાસિરના, ને મોટા ચમરબંધીની પણ પરવા ન રાખનારા ફાટેલ પ્યાલાના હોય છે. આપણામાં એ દૈવત ક્યારે આવશે ?

જોગી બ્હારવટીયો

પણ મને તો એ ઇતિહાસમાં, એ ગરમ પાણીમાં કે એ પ્રતિમામાં રસ નહોતો. મને તો એ તુળસીશ્યામનાં કમાડ પર એક સો વર્ષ પૂર્વે એક બ્હારવટીયાના ભાલાના ટકોરા પડયા હતા તે મધરાતનો સમય સાંભરી આવ્યો. એ બ્હારવટીયો જોગીદાસ ખુમાણ: એ યોગી બ્હારવટીયાની લાંબી કથા "બ્હારવટીયા" ભાગ બીજામાં વાંચશો પોષ માસની કડકડતી ઠંડીમાં એ ચાલીસ ઘોડે મધરાતે આવ્યો : ઉઘાડો ! કહી દરવાજે ટકોરા દીધા : દરવાન કહે કે નહિ ઉઘાડું ! તમે બ્હારવટીયા છો ! અરે ભાઇ, અમે બ્હારવટીયા ખરા, પણ શામજી મહારાજના નહિ; ઉઘાડ, એક જ રાતને આશરે આવ્યા છીએ : જવાબ મળ્યો કે નહિ ઉઘાડું : કમાડ પર ભાલાની બુડી ઠોકીને જોગીદાસે હાકલ કરી કે ઉઘાડ ! નીકર અટાણે ને અટાણે કમાડ તોડી, શામજીનાં અંગ પરથી વાલની વાળી પણ ઉઠાવી જશું ! દરવાને રંગ પારખ્યો : કમાડ ઉઘડયાં : ચાલીસ ઘોડીઓ અંદર ચાલી

ગઇ : અને બ્હારવટીયો શામજીનુ મંદિર ઉઘડાવી, પાઘડી ઉતારી, ચોટલો ઢળકતો મેલી, હાથમાં ખેરખો ફેરવતો ઉભો ઉભો, પ્રતિમાજીને બાળકની કાલી મીઠી વાણીમાં ઠપકો દેવા લાગ્યો કે "એ શામજી દાદા! અમારાં એંશી ને ચાર ગામ તો ભાવનગરે આંચકી લીધાં! ઇ તો ખેર! ભુજ્યું ભેટાવીને લેવાશે તો લેશું. પણ તારા કોઠારમાંથી શું અધ શેર અનાજની પણ ખોટય આવી, કે મારા ચાળીસ ચાળીસ અસવારોને આઠ આઠ દિવસની લાંઘણ્યું ખેંચ્યા પછી રાવલ નદીમાં ઘોડીયુંના એઠા બાજરાના મૂઠી મૂઠી ઘૂઘરી ખાઇને તાંસળી તાંસળી પાણીનો સમાવો કરી ભૂખ મટાડવી પડે!"

આ ઠપકાનો દેનાર જાણે એ મંદિરમાં મારી નજરે તરવરી રહ્યો હતો પણ આ રાવલ નદીમાં ઘોડાના એઠા બાજરાની ઘૂઘરી ખાવાની વાત શી બની હતી? આપણે તુલસીશ્યામ છોડીને ત્યાં જ આવીએ છીએ. જંગલી બોર જમતા જમતા ઝાડીઓમાં થઇને અમે સહુ રોજ્ય કોજ્ય દિવસ રહ્યે રાવલ નદીમાં આવ્યા. ભયંકર નદી: તમ્મર આવવા જેવું થાય તેટલી ઉંચી ભેખડો: ભેખડોના ઉપર પણ ક્યાંઇક ક્યાંઇક ડુંગરા બેઠેલા: ભેખડોના પેટાળમાં ગટાટોપ ઝાડી: બન્ને બાજુ એવી જમાવટ: વચ્ચે ચાલી જાય કોઇ બાલવાર્તા માંહેલી અબોલા રાણી જેવી રાવલ નદી.

અમારાં ઉંટ ઘોડાં જ્યાં ડગલે ડગલે આવરદાની ઇતિશ્રી અનુભવતાં ઉતર્યાં, ત્યાં એક સો વર્ષ પૂર્વે જોગીદાસ બ્હાર-વટીયાની અસલ કાઠી ઘોડીઓ હરણાંની માફક રૂમઝુમતી ચાલી આવી હશે. સંધ્યાનો સમય: જોગીદાસ હાથપગ ધોઇ સૂરજના જાપ કરવા બેઠો: ઘોડીઓ મોકળી ચરવા લાગી: નાનેરા ભાઇ ભાણ ખુમાણની આંખો ઉઠેલી તેના ઉપર દવા તરીકે ચોપડવા માટે વાલ જેટલું અફીણ પણ ચાલીસમાંથી એકેય ખડીયામાંથી ન નીકળ્યું તેવા દોહ્યલા દિવસો: ચાલીસે કાઠીને આઠ દિવસની લગભગ લાંઘણો: એમાં એક કાઠીએ ઘોડીઓના ચાલીસ પાવરા ખંખેર્યા: કોઇક દિવસ ઘોડીઓને જોગાણ મળ્યું હશે, તે વખતે પાવરામાં ચોંટી રહેલ, ઘોડીઓનો એંઠો ચપટી ચપટી જે બાજરો, તેને કુંભેડી ઉભેડી, પલાળી, તાંસળીમાં બાફી ટેઠવા રાંધ્યા: ખોઇ ભરીને કાઠીએ મૂઠી મૂઠી સહુને વહેંચ્યું: "લ્યો જોગીદાસ ખુમાણ આ ટેઠવા, મૂઠી મૂઠી સહુ ખાઇએ, તે પેટમાં બબે તાંસળી પાણીનો સમાવો થાય!"

બ્હારવટાંના જતિધર્મ

પણ આ જોગીદાસની ઘટનાનું તો આડું ફણસલું ફાટ્યું. અમે તો આ રાવલ નદીમાં એક બીજા જ બ્હારવટીયાની મુલાકાતે આવેલા: અમે આવેલા વેજલ કોઠો જોવા: વેજલ કોઠો એટલે અમદાવાદના પાદશાહ મહમ્મદશાહ સામે

બ્હારવટે નીકળેલા સરવૈયા બે ભાઇ જેસાજી વેજાજીનું ગુપ્ત રહેઠાણ. આ બ્હારવટીયાઓની રોમાંચકારી વાતો મેં સાંભળી હતી. પાંચમી રસધારમાં "ભૂત રૂવે ભેંકાર" વાળી કથાને અંતે જે બે ભાઇઓ માંગડા ભૂતના મહેમાન બની માયાવી પ્રેત-કિલ્લામાં રાત રહે છે, ને માંગડાને સદ્ગતિએ પહોંચાડે છે, તે જ આ જેસાજી-વેજાજી: એણે બહુ બહુ દુઃખો સહન કર્યાં હતાં: બ્હારવટાંમાં એણે યતિ જેવા આચાર પાળ્યા છે: પંચકેશ વધાર્યા હતા: પોતાના અંગ પરની ઝીણી એક જૂ પણ નાખી ન દેતાં ડગલામાં રાખી હતી: કહે છે કે એ જેને બાન પકડી જતાં, તેને તોબાહ પોકરાવવા માટે ફક્ત આ ડગલા જ પહેરાવી દેતા! બંદીવાન એ ટોલાઓના દંશથી ત્રાહિ પોકારી જતો; જ્યારે બહારવટીયા ને નિરંતર પહેરી રાખતા. એથી વધુ વિસ્મયકારી દેહદમન અને આત્મભોગનું દૃષ્ટાંત તો જેસા વેજાના કાકા ગંગદાસજી બ્હારવટીયાનું: એની પીઠ પર એક પાઠું પડી ગયેલું. પાઠામાં જીવડાં પડયાં: પણ જીવડાંને કાઢીને નાખી તો દેવાય નહિ: તેમજ પોતાનો દેહ પણ જીવડાં ખાઇ જાય એ બને નહિ: તેથી રોજ એ પાઠામાં ઘઉંના લોટના પીંડા ભરે: જીવડાંને એ લોટ ખવરાવી નભાવે: ને પોતે શરીર બચાવી બ્હારવટાં ખેડે: આખરે એ રઝળપાટમાં એક સમયે લોટ ન મળ્યો. જીવડાંની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. પાછળ

પાદશાહી ફોજ ગાજતી આવે છે: નાસી છૂટવા લાઇલાજ બનેલા ગંગદાસ કાકાએ પોતાનું માથું શત્રુને હાથ ન જાય તે નોકને ખાતર બેટા વેજાજીને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો: વગેરે બધું વૃત્તાંત તો સવિસ્તર બીજા ભાગ 'બહારવટીયા'માં આપીશ.

સંકટની મીઠપ

વેજલ કોઠો જોવાની અમારી આતુરતાને આ સુર્યાસ્ત થઇ જશે તેની કશી પરવા ન રહી. અને અમારા અડગ્ભુત ભોમીયાએ અમને આંગળી ચીંધી બતાવી દીધું કે આ સામે રહ્યો જે ડુંગરો તે ઉપર છે વેજલ કોઠો: તું ચાલ, તું અમને બતાવ: ના, હું આંહી તમારાં ઉંટ-ઘોડાં સાચવું છું: ચડ જા બચ્ચા સૂલી પર! એવો મામલો થયો: નદીની ભેખડ પર ઉભો થયેલો ભયાનક ડુંગરો: બાજુએથી અમે ચડવા લાગ્યા: અરધે જતાં જ અમારા લેરખડા દુહાગીર ભાઇ થાકયા, અને "ભાઇ! જેસાજી વેજાજી મળે તો રામ રામ કહીને કસુંબા પીવા તેડતા આવજો!" એટલું બોલીને એ ફુંકેલા ભાઇએ ત્યાં જ આસન વાળ્યું. અમે ઉપર ચડયા: પગ મરડાય તેની પરવા નહિ: વેજલ કોઠો કે' દહાડે ફરી જોઇશું! ચોમેર ફરી વળ્યા: પણ વેજલ કોઠો કયાંયે ન દીઠો: જેસા—વેજા! જેસાજી વેજાજી! એવી બુમો પાડી. પણ કોઇએ જવાબ ન દીધો. ફક્ત નીચે રાવલ નદી જ

અમારી એવફૂીનાં ચાંદૂડિયાં પાડતી ચાલી જાય છે. નદીની બાજુએથી જ અમે નીચા ઉતરવાનું સાહસ કર્યું. ગીચ ઝાડીઃ અમડીએ તેવો ઉમો ઢોળાવઃ એક ઝાડ પરથી ડીલ પડતું મેલી બીજા ઝાડને ઝાલી લઇએ. સારૂં થયું કે કોઇ સુકી ડાળી હાથમાં ન આવી, નહિ તો એ વૃક્ષોના કુટબોલ બની ઠેક રાવલમાંજ અમે ઝીલાત ! અંધારે અંધારે આવી વિકટ હાલત, અને તેની વચ્ચે પણ દુલાભાઇનું મધ સરીખું ગળું દુહે ને ભજને વગડો તરબોળ કરતું આવે ! એ ભજન તો હું કદિ નહિ ભૂલું: એના શબ્દો આપું છું, પણ એનું સંગીત કેવી રીતે સંભળાવું !

રંગ રસિયા રે મારા દિલડામાં વસિયા
જી આંયાં રહી જાવ ને...
મોહન રંગના રસિયા !

કીયાં તેરા ડેરા ને કીયાં તેરા તંબુડા
કેડનાં કંટારાં યે તમે કેણી પેરે કસિયાં
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

જમુનાને નીરે તીરે ગોધન ચારે રે
મુખડે મોરલીયાં હુંદા સેંસા રચિયા
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

બાઈ મીરાં કે'છે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ
તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

'તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં જી!' એ શબ્દો જાણે કે ગવાતા નહોતા, ટપકતા હતા. વનરાજિ ભીંજાઇ ભીંજાઇને આવે સૂરે તો કદાચ આજ પહેલી જ વાર ધન્ય બનતી હતી. અને એ સ્વરોની સમાધિ ન તુટી જાય તેટલા માટે તો અમારા એ પડછંદ પંચકેશી ભજનિકે એ જ રાગનું બીજું પદ રેલાવ્યું કેઃ—

મહી ઢળશે રે મારાં ગોરસ ઢળશે
જી જાવા દ્યોને રે
મોહન મહીડાં ઢળશે !

હાથુંમાં ચૂડી ને માથડે બેયારાં રે
કંકણ ચૂડીએ મોરાં કાંડા ખળકે
જી જાવા દ્યોને રે—મોહન૦

આ કાંઠે ગંગા ને ઓલે કાંઠે જમુના જી
વચમાં સરજુ રે કેરાં વ્હેણાં ખળકે
જી જાવા દ્યોને રે—મોહન૦

જમુનાને તીરે વાલો મોરલી વગાડે રે
ધુંધૂણ્યું દેશ મા ! મારાં મહીડાં ઢળશે
જી જાવા દ્યોને રે—મોહન૦

આ શબ્દ–રચના, આ ઢાળ અને આ ઝોક મને મીરાંના ન લાગ્યાં. એના ઉપર ચોકખી 'પરજ' ની, એટલે કે ચારણી

સંસ્કારની છાપ છે. મીરાંના મનોભાવ અનુભવનારા અનેક પ્રેમજખમી કવિઓએ 'મીરાં'ને પોતાની કૃતિઓ અર્પણ કરી પોતાનાં નામનો મોહ હોમી દીધો છે.

આપણું સોરઠી ભજન–સાહિત્ય ઘણી ઘણી રેખાઓ વડે દેદીપ્યમાન છે. એને ગાવાની પણ જૂજવી જૂજવી શૈલીઓ છે: રામાનંદી, કબીરપંથી, માર્ગી, વગેરે સંપ્રદાયના બાવાઓ ગાય છે તેનાથી પરજીયા ચારણોની હલક અનેરી જ હોય છે. પહેલામાં રૂમઝૂમાટ, અવાજની તીવ્રતા, ઢોલક, મંજીરા ને તંબૂર જેવાં વાદ્યોની અત્યંત ચંચલ નૃત્યમયતા ને માદકતા છે. શબ્દોનો મરોડ પણ તેવો જ બંધાય છે: જ્યારે 'પરજીયા' ચારણનું ગળું મેઘ જેવાં ગંભીર નાદે ધીરૂં ધીરૂં, ઉંડા કોઇ પાતાલમાંથી ગાજી ઉઠે છે. એમાં દોડ ધામ નથી, ધીરી ગજગતિ છે. ચંચલ નશો નથી, રસભરી સમતાભરી સમાધી છે. વાદ્યોની વિપુલતા ને તો એ પરજનાં ભજનોમાં સ્થાન જ નથી. બસ, એક જ એકતારો તંબૂરો, ને એક જ મંજીરાની જોડલી. સાંભળતાં સાંભળતાં સાચી લ્હેર આવે: વાસનાઓ નિર્વેદભરી મધુરતા અનુભવે: દૃષ્ટિ અનહદમાં ચડે: એવા એક ધાના ભગત નામના ચારણને કૈં કૈં રાતો સુધી હડાળામાં બાપુ વાજસૂરવાળાને ઘેર સાંભળેલા, ને બીજા સાંભળ્યા આ દુલાભાઇ તથા તેમના સાથીઓને:

પણ થયું. વળી તમે વઢશો કે હું પ્રવાસ વર્ણવતો કાવ્યમાં માથું મારી બેઠો ! કવિતાનો પણ સન્નિપાત જ છે ખરો ને ! તેમાંયે વળી કવિતાના પડઘા જગવતું એ અરણ્ય ! અંધારે અમે એ રાવલકાંઠાના પેટાળમાં પથરાયેલું જંગલ વીંધવા ઉપડયા. થોડેક જ ગયા ત્યાં આંકડા ભીડીને ઉભેલી એ વનસ્પતિએ 'No room please' ! ની નિશાની કરી. ઘણું મથ્યા, પણ જાણે કે વનરાજોની કોઇ ગેબી કચારીમાં જવાના અધિકારની અમને ના પાડતી એ ઝાડીએ આખરે અમને પાછા જ ધકેલ્યા. અંધારે સીધી નદીના અજાણ્યા પ્રવાહમાં લપસણી શિલાઓ પર સાવધ ડગલાં દેતાં અમારાં ડાહ્યાં પશુઓએ આખરે અધરાત પહેલાં અમને કિનારા પર ક્ષેમ કુશળ ચડાવી દીધાં. અને માનવ-વસ્તીના ઝાંખા દીવા ઝબુકવા લાગ્યા. ઉંચી ઉંચી ભેખડો ઉપર ત્રણ ચાર ઝુમખાંનાં વ્હેંચાઇને માલધારીઓનાં નેસડાં પડેલાં હતાં. એ બધાં ઝમખાંનું નામ શિખલ કૂબાનો નેસ. એમાંથી એક ઘરને આંગણે અમે અતિથિ બન્યા.

નેસડાંનું જીવન

અતિથિ ! અતિથિ ! ઝંખ્યા કરનારા અને અતિથિ વિદાય લ્યે ત્યારે અંતરથી રૂદન કરનારા એવા રબારી ભાઇઓ મધરાતના મહેમાનોથી તો મોટા ઉત્સવ જેવો આનંદ માને ! અમે જ્યારે એમને અમારા રાવલ નદી

ભાયલા સાહસની વાતો કરી, ત્યારે તેઓના મ્હોંમાંથી એક જ વાક્ય નીકળ્યું કે "તમે નવે અવતાર આવ્યા છો !" અમને કહેવામાં આવ્યું કે જે માર્ગે અમે ચાલ્યા આવ્યા, ત્યાં ઝુંડે ઝુંડે સાવઝ દીપડાના વસવાટ છે. મને થયું કે આ કોઇ રીતે ખોટનો વેપાર નથી થયો. બચ્યા તો છીએ અકસ્માત—દૈવેચ્છાએ, પણ બડાઇ તો મારવા થશે કે સિંહોની વચ્ચે રઝળી આવ્યા છીએ !

નેસડાં એટલે જંગલી લાકડાં ખોડીને કાંટા, પાંદડાં ને ડાળીઓ વડે છજેલાં છાપરાં. એક રસોડું ને બીજું શયન-ગૃહ. બન્નાં યે બારણાં વિનાનાં પવનને ઝપાટે બલૂન બની જાય તેવાં એ ઘર ! પોતાને રહેવાની જગ્યા એટલી બધી બહલ, પણ પોતાનાં પ્યારાં પશુઓની આસપાસ તો અત્યંત મજબૂત ઝોકનો બંદોબસ્ત : સાવઝ છલંગ મારીને અંદર ન પડે એવી ઉંચી ઉંચી કાંટાની વાડયોઃ બાકી તો રખે ને જો સિંહ અંદર દાખલ થઇ શકે, તો તો આખેઆખી ગાય અથવા મોટી પાડીને પણ જડબાંમાં ઉપાડી એ શિકારના શરીર વતી પોતાના માર્ગમાં આવનારી દિવાલ જમીંદોસ્ત કરતો ચાહે તેવી જોરાવર વાડય સોંસરવો એ નીકળી જ જાય ! અથવા તો સાવઝ વાડયના ઓથે બહાર ઉભો રહી એવી તો કારમી 'વાણ્ય' નાખે—એટલે કે નસ્કોરામાંથી એવો તો ફુંફાડો બોલાવે, કે ભયભીત પશુઓ ભાન ભૂલી વાડય

ભાંગી બહાર નીકળે, એટલે સાવજભાઇ નિરાંતે વાળુ જમે !
આવી જંગલ–જીવનની કૈં કૈં યાત્રીઓની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં અમે એ રૂડા મ્હોં વાળી રમારણ બ્હેનના હાથના ઉના ઉના રોટલા ને દૂધનું વાળુ કર્યું. નેસડાંની ચોકખાઈ વિષે સાંભળેલી વાતો નજરે દીઠી. એ લીંપણ, એ છાજણ, છાશની ગોળી, બીજાં બધાં વાસણ, અને રોટલાઃ તમામની સુઘડતાએ મને આપણાં સંસ્કારી ઘરોમાં ચાકરની વાટ જોતા એઠાં વાસણો, ન્હાના સરંજામ, સ્ટવમાંથી ઉડેલા બ્યાસલેટ વડે છંટાયેલી જમીન, વગેરેનું સ્મરણ દેવરાવ્યું. બાકી તો ગામડાંની ચોકખાઇ પણ આજે માત્ર કવિતામાં અને આવાં નેસડાંમાં જ રહી છે. પણ એ નેસડામાં હરીકેન બળતાં ફાનસની ઝગારા મારતી ચોકખાઇ કેમ ભૂલી શકાય ? ફાનસના શોધનાર પુરૂષને પણ વારંવાર ધન્યવાદ દીધો. વાવાઝોડાંનાં ઝપાટા વચ્ચે હિંસક પ્રાણીઓનાં જડબાંમાં રહેનાર આ નેસવાસીઓને હરીકેન ફાનસ તો અણમૂલ આશીર્વાદ સમ થઇ પડેલ છે.

સાવજ ન મરાય

" ભાઇ ! તમે પાકું ઘર કાં નથી બાંધી લેતા ? "

" બાંધ્યે શો ફાયદો ? આજે આંહીં છીએ, તો કાલે વળી ઘાસચારાની તાણ્ય પડતાં કોણ જાણે ક્યાં જઈ પડશું.

અને વળી અમારી ગેરહાજરીમાં આંહી ખોરડાને કાઇ રહેવા જ શાના આપે ?"

"તો પછી આવાં તકલાદી લાકડાં કેમ વાપરો છો ? ગિરમાં ક્યાં મજબૂત ઝાડની ખોટ છે ?"

"અરે ભાઇ, જંગલ ખાતાવાળા મારી નાખે ના ! અમને સૂકલ લાકડાં જ લેવાની છુટ છે. લીલી એક ડાળખી તોડી દેખે, તો દંડ ફટકારે. વળી સૂકું લીલું નક્કી કરવું પણ એના જ હાથમાં રહ્યું !"

"તમે હથિયારના પરવાના કાં માગતા નથી ?"

"પરવાના મળે જ નહિ. ને મળે તો પણ હથિયાર શા ખપનાં ? સાવઝ દીપડાને તો લાકડીએથી મારવાની પણ મનાઇ છે નવાબ સરકારની."

"તમારો જીવ બચાવવા માટે પણ મારવાની મનાઇ ?"

"હા ઠાર માર્યાની તો શું, માર માર્યાની યે જે ખબર પડે તો સજા થાય. નીકર તો અમારે બંદુકને બદલે અમારા ગોબા જ બસ છે."

આટલી વાત થઇ. આંહી પણ શું જામનગર, કચ્છ, કે અલ્વરની માફક નવાબ સાહેબને દીકરા કરતાં દીપડા

વ્હાલા છે ! કે શું ગોરા અતિથિઓને વિપુલ શિકાર મળે તેવા ઇરાદાથી આ મનાઇ ચાલતી હશે મેં સાંભળ્યું કે સાવઝની ઓલાદ હિન્દમાંથી નષ્ટ થતી અટકાવવાના સારા હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે જુનાગઢને આવી સલાહ આપી છે કોણ જાણે ! એમ હોય તો એ નેમ હદથી જ્યારે પાર પડી ચૂકી છે ! "સાવઝનાં તો કાંઇ ટોળાં હોય ?" એ કહેવતની હાંસી કરતા બાર બાર પંદર પંદર સિંહો ટોળે વળીને આજે ગિરમાં આથડે છે, અને એકાદ નાના વાછડાના શિકાર ઉપર એ આખું ટોળું કુતરાંની માફક કંટા કરે છે. શો કળજગ !

(૪)

‘ લોડણુ ચડાવે લોય ! ’

શીખલ કૂબાના નેસમાં સવાર પડતાં તો રાત્રિની ભયાનકતાના ઓળા સંકેલાઇ ગયા. નીચાણમાં પહોળે પટ વહેતી જતી રાવલ નદીનાં પાણી ઉપર ચંપાવરણાં સૂર્યકિરણો કોઇ સિંહણ માતાની છાતી પર નાનાં કેસરી–બચ્ચાં રમે તેમ રમવા લાગ્યાં. ઉંડાણમાંથી પાણીની હેલ્ય ઉપાડી વસમા ચડાવ ચડતી એ કંકુવરણી રબારણ બ્હેનો, સ્ત્રીઓના ઘરકામમાં સહભાગી બની રાવણના માથા જેવડી ગોળીમાં છાશ ઘુમાવી રહેલા રબારી પિતા–પુત્રની જોડલી, અને નેસનાં પાડરૂ વાછરૂ સાથે એકજીવ થઇ રમતાં નાનાં ટાબરીયાં–એ તમામે પ્રગટાવેલી પ્રીતિની હવામાં સ્મૃતિ એકાએક ક્યાં પહોંચી ? રાવલ નદી કોનાં ગીતો ગાતી ગાતી ચાલી જતી હતી ? એક પ્રેમિક–યુગલની મૃત્યુ–કથાનાં ગીતો :

સીંદોર ચડાવે સગા, દીવો ને નાળીએર દોય,
(પણ) લોડણુ ચડાવે લોય(તારી) ખાંભી માથે ખીમરા !

[ઓ વ્હાલા ખીમરા ! તારાં બીજાં સ્નેહીઓ તો તારી ખાંભી ઉપર સીંદૂર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવી શ્રીફળ વધેરે છે, પણ તારી પ્રિયતમા આ લોડણ તો પોતાનાં લોહી જ ચડાવી રહી છે.]

ખંભાત ગામનો કોઇ સંઘ દ્વારિકા જાય છે: વચ્ચે આ રાવલ નદીના કિનારા ઉપર કોઇ નેસડા પાસે પડાવ નાંખે છે. રાવલિયા નામના એ નેસના નિવાસી આહિરોમાં ખીમરા નામનો યુવક, અને પાદર પડેલા અતિથિઓની લોડણ નામની તરૂણ વણિક કન્યા: બન્ને વચ્ચે ગિરની નદીને તીરે મમતા બંધાઇ ગઇ. સંઘે તો મુકામ ઉપાડ્યાં. પણ લોડણના દિલના ડેરા તંબુ નથી ઉપડી શકતા. ઓ ખીમરા ! મને રજા દે ! ખીમરો રડી પડે છે ! આહિરનો બાલક બોલી શકતો નથી.

ખીમરા ખારો દેશ, મીઠાંબોલાં માનવી,
વળતાં વિસામો લેશ, ખોટી કર મા ખીમરા !

[ઓ ખીમરા ! મેં નહોતું જાણ્યું કે આવા ખારા પ્રદેશમાં તારા જેવાં મીઠાબોલાં માનવી વસતાં હશે. પણ આજ તો મને રજા દે. હું પાછી વળતાં જરૂર રોકાઇશ.]

પણ ખીમરાનાં આંસુ અટકતાં નથી. એ વનવાસીએ, એ દૂધના ઝાડવા જેવા ગિરનિવાસી ભોળા આહિર બચ્ચાએ

આજે પહેલી જ વાર—કાદમ્બરી માંહેલા કોઇ પુંડરિકની પેઠે —અન્ય અજાણ્યા માનવી તરફ પોતાનું આત્મ–સમર્પણ અનુભવ્યું. એ ચોધાર રડે છે :

રો મા રાવલિયા ! ખારે આંસુડે ખીમરા
વીશ દાડાનો વદાડ, આઠે દાડે આવશું.

તુ ન રો ! હું આઠ જ દિવસમાં પાછી વળીશ. એમ કહીને લોડણ ગઇ. પણ દ્વારિકાના દેવળમાં સૂતાં સૂતાં, રાત્રિને અંધારે એને અમંગળ શકુનો થયાં :

આજુની અધરાત, બે બે પંખી બોલીયાં
વાલ્હમ તમારી વાત, ખોટી હોજો ખીમરા !

[ઓ પ્રીતમ ! આ પંખીની ભાષા તો આજની મધરાતે કોઇ પ્રિય જનનું મૃત્યુ સૂચવી રહેલ છે. હે ખીમરા ! તારે પક્ષે એ વાત ખોટી જ પડજો ! ભલે એને બદલે મારા સગા ભાઇ ઉપર એ સંકટ ઉતરે !]

દ્વારકાને મંદિર સ્વપનું લાધ્યું સગા
સાચું સગે વીર (પણ) ખોટું તુંથી ખીમરા !

આ મોતનું સ્વપનું સગા વીરને પક્ષે સાચું પડજો. તને પ્રભુ બચાવી લેજો !

એવી અમંગળ શંકા લઇને લોડણ પાછી વળી છે. એજ

રાવલ નહીઃ એજ ઉંચો કિનારો. ને એજ નાનું નેસડું: પાદરમાં નવો, તાજો, સીંદૂરે ઝબકતો પાળીઓ ઊભો છે: ઓળખ્યો: આખી કથા જાણી: અરે બાઇ! ખીમરો તો તરફડીને મરી ગયો! એને કોઇનો વિજોગ બહુ લાગ્યો હતો! એ સાંભળતાં તો લોડણના વિલાપે વગડો ગજાવી મૂકયો:

મારગ કાંઠે મસાણ, ઓળખેલ ને આયર તણાં
(નીકર) ઉતારીને આરસપાણ ખાંભી કોરાવત ખીમરા

ઓ ખીમરા! માર્ગને કાંઠેજ તારાં મૃત્યુ થશે એવું જાણ્યું હોત તો તો હું આરસપહાણમાંથી તારો પાળીયો કતરાવી મગાવત. હવે તો

ઘોડાળા જાવને ઘેર (અમે)પળતાં પાળાં પુગશું
રેશું આજુની રાત (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા

જીવતાં જેને તજી શકી તેને મૃત્યુ પછી ન તજાયું. કેમ કે લોડણને તો આજે સાચા મૃત્યુંજય સ્નેહનો અનુભવ થયો:

ખીમરા મોટી ખોટ, માણસને મરવા તણી
બીજી લાખ કરોડ, (પણ) ઈ જેવી એકોય નહિ!

એવા સમર્પણને સંભારતી પરજાતીલી પરદેશણે ગિરની વચ્ચે ખીમરાની ખાંભી ઉપર જ પોતાનાં રૂધિર ચડાવી દીધાં:

'લોડણ ચડાવે લોય, (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા!'

સાચો વેજલ–કોઠો

ગિરકાંઠાની એવી એવી પ્રેમકથાઓના મર્મો હવે જ કંઇક કંઇક સમજી શકાય છે. નિર્જન અરણ્યોમાં એક વાર અંતરે અંતર મળ્યા પછી જૂદાઇ કેવી અસહ્ય બની જતી હશે, તે સમજાયા પછી, પુંડરિકની હાલત પર હસતા અટકવું પડે છે. આ નેસવાસીઓ પરોણાની વિદાયને સમયે રડે છે, તેવું સાથીઓનું કથન પણ હવે તો અત્યુક્તિ વિનાનું લાગે છે.

અને એવા ઘેલા સ્નેહનો પરિચય ભાઇ સુલેમાને કરાવ્યો. જાતે મુસલમાન, પણ

સવરણુ કવરણુ ન્હોય, (મર) કવરણુ ઘર ઉઝર્યો કરણુ
કોયલ કસદ ન હોય, (મર) દસદે પાળી દાદવા !

એ ન્યાયે, આત્માનો સુવર્ણ ચાહે ત્યાં જન્મતાં કે ઉઝરાતાં નથી પલટાતો—કર્ણ સારથીને ઘેર પણ સાચો રજપૂત જ રહ્યો ને કોયલ કુસાદ વાળા કાગડાના માળામાં પોષાયા છતાં મંજુકંઠી જ રહી—એ ન્યાયે આ ભાઇ પણ નેસવાસીઓની સંગાથે પોતાના મુસ્લીમ કલેવરની અંદર છુપાયલા બીનકોમી આત્માની ફોરમે ફોરતો હતો. એના મ્હોંમાં બસ એક જ વેણ હતું : "અરે વાત છે કાંઇ ! સાચો વેજલ–કોઠો જોયા વગર તે જવાય ! આજ મારા

મહેમાન : હું ભેગો આવીને બતાવું : મરી બાઉં તો ય ચાલ્યા જવા ન દઉં !"

એના પ્રેમના કેદી બનીને અમે સાચો તેજલ–કોટો જોવા ચાલ્યા. અનેક ડુંગરા, ધારો, ને નદીઓ ઓળંગાવતો એ પ્રીતિઘેલો મુસલમાન માલધારી, પોતાની સુરમેભરી આંખો ચમકાવતો, નિરંતર મ્હોં મલકાવતો, માર્ગે "તાલ જોવો છે?" એમ કહી પોતાની ભેંસોને કેવળ શાંત સમસ્યાયુક્ત અવાજ વડે અમારા ઉપર આક્રમણ કરાવવાની રહસ્યભરી વ્યૂહ–રચના દેખાડતો, ઝાડવે ઝાડવું, સ્થળે સ્થળ, નહેરે નહેરે નામ લઇ ઓળખાવતો, અમને જેસા–વેજા બ્હારવટીયાઓના સાચા નિવાસ પર લઇ ગયો. એક બાજુ રાવલ નદી: બીજી બાજુ પોતાની પ્રિયા સૂરનળીની સહાય લઇને પડેલ સૂરનળો વોંકળો : બન્નેએ જાણે પોતાના આંકડા ભીડીને ચોપાસ એક ભયાનક ખાઇ કરી લીધી છે. ત્રીજી બાજુ ઝેરકોશલી નદી પણ અશોક વનમાં જાનકીજીની ચોકી કરતી રાક્ષસીઓ માંહેલી એક હોય તેવી પડેલી છે. ને વચ્ચે આવેલ છે વેજલકોટો. ત્યાં કોટો નથી, ગઢ પણ નથી, કશું નથી. પણ એક જબરદસ્ત કિલ્લાના દટાયેલા પાયા દેખાય છે. માત્ર પાયા : અહીંતહીં શિલાઓ પડી છે. નાનું ગામડું વસે તેટલી વંકી જગ્યા પડી છે. છેક સુધી ઉંટ ને ઘોડાંની ઉપર ચડયાં ચડયાં જઇ શકાય તેવો

એક જ ગુપ્ત રસ્તો છે. અને એ નદીકાંઠાના પત્થરમય ઉંચા કિલ્લાની ટોચેથી બ્હારવટીઆઓ પોતાના ઘોડાના પાવરા વડે જે પાટમાંથી પાણી ખેંચી પીતા તેનું નામ પાવરા પાટ : ભેખડની ટોચે શિલાજીત જામે છે. ('શલાજીત એટલે પત્થરનો ગુંદર.) માનવી ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. વાંદરાં જ એ શિલાજીત ખાઇ જાય છે. કોઇ ગોરા સાહેબે બંદૂક મારીને શિલાજીત પાડવા મહેનત કરેલી એમ સાંભળ્યું. અને એ પાડે તેમાં નવાઇ પણ શી ! વાંદરાં અને ગોરા, બન્નેની ચાલાકી તો ન્યારી જ છે !

'તરીયા રૂઠી !'

ઉતરીને રાવલની વેકુરીમાં આરામ લીધો. આરામ પણ દુઃખ વિનાનો નહોતો. રાવલના ખોળામાં બેઠેલા ચારણ સાઇને પોતાની ભેંસો સાંભરી, જીવનના વિચારો જાગ્યા. કોઇ ભૂતકાળનો દુઃખીયારો ચારણ સાંભર્યો, અને એ ચારણે પોતાની મરી ખૂટેલી ભેંસોના વિજોગ કાળે નદીના નીરને કરેલું ભેદક સંબોધન સાંભર્યું :

એયું માગ ન દેતીયું, રૂંધતીયું આરા,
(હવે) જળ જાંબુર તણાં (તમે) માણો અછિયારા !

[ઓ જાંબુર નદીનાં નીર ! એક સમયે તો મારી હાથણી જેવી ભેંસો તમારી અંદર બેસીને તમારા કિનારા

[ખી રાખતી. તમને વહેવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી રહેવા દેતી. આજે એ ચાલી ગઇ છે. હવે સુખેથી તમે ગુલ્તાન કરો. તમને કોઇ નહિ રોકે !]

સૂરનળા વાંકળામાં પત્થરના ખડક વચ્ચે થઇને પાણીના પ્રવાહે એક સરખો માર્ગ કાપી લીધો છે. એને ભીમની ચૂલ્ય-કહેવામાં આવે છે. કોઇ કારીગરે કંડારી હોય તેવી એ ચીરાડ જોઇને દુહાનું સુભાષિત મિત્રોની સ્મૃતિમાંથી કઢયું કે

ટાઢી અગનિ વન ડસે, જળ પથરા વેરન્ત,
તરીયા રૂઠી જે કરે (તે) દૈવે નહિ કરન્ત !

[ટાઢી અગ્નિ—એટલે હીમ—આખા જંગલને ભરખી ખાય. અને પાણી પત્થરને પણ વેરી નાખે. ઓહો ! અબળા લેખાતી ત્રિયા જ્યારે રૂઠે છે, ત્યારે કેવો કોપ બતાવે છે ! વિધિ પણ એવું ન કરી શકે !]

કોઇ ઘરસંસારના દાઝેલા દોસ્તોને આ દુહો ખપ લાગશે એમ સમજીને પ્રવાસ—વર્ણનમાં એને દાખલ કરૂં છું. મને સ્ત્રી—જાતિનો શત્રુ ઠરાવવા જેવો ધ્વનિ તો આમાંથી નથી નીકળતો ને, એટલું તમે વકીલની ઝીણવટથી જોઇ લીધા પછી જ છાપજો ભાઇ ! જમાનો બારીક છે— વકીલની બુદ્ધિ જેવો : રૂઠેલી ત્રિયા જેવો !

નેસડામાં ચ્હા-પ્રકોપ

ભાઇ સુલેમાને જમાડેલી બ્રાહ્મણીયા મીઠી રસોઇ અને આખા પ્રવાસની બધી યે લિજ્જત બળીને ભસ્મ થઇ જાય તેવો ચ્હા-દેવીનો પ્રકોપ ત્યાં નજરોનજર દીઠો. અફીણુ અને કસુંબાને વિસરાવી દે તેવું સામ્રાજ્ય તો ગિરમાં ચ્હાનું ચાલી રહ્યું છે એ વાત જાણી નહોતી. ગામડામાં તો હોટલો પેઠી છે, ને હોટલોને બંધ દ્વારે પરોઢિયે ઢેઢ ભંગીઓ વાસણ ધરી બેઠા હોય છે, તે ખબર હતી. નેસડામાં એ દાવાનળ લાગેલ પહેલ વહેલો દીઠો. ને એ ચ્હા પણ કેવી ! પાશ્ચમની આદતોને જે આપણે પશ્ચિમ-વાસીઓની સંયમી રીતે પાળી શકયા હોત તો તો કંઇક ઠીક હતું. પરંતુ આ ચ્હા તો સારી એવી રસોઇ તૈયાર થઇ જાય એટલો સમય સુધી ચૂલા પર પાકી પાકીને રાતી ચોળ થાય છે, બબ્બે ત્રણ ત્રણ પ્યાલા પીવાય છે, (પ્યાલા રકાબીઓ નેસડાંમાં વસી ચૂકયાં છે) જેટલા પરોણા નેસડે થઇને નીકળે તેટલી વાર ચ્હા કઢાય છે, પરોણા રોકાય તો મધરાતે પણ પિરસાય છે. છોકરાં, જુવાનો ને બુઢાંઓ સહુ તેટલી વાર ઢીંચ્યે જાય છે. અને એ ચ્હાનો સરંજામ આવે છે કયાંથી ? પાંચ-સાત ગાઉ પરના મોટા ગામડામાંથી ખોજા કે લોહાણા વેપારીઓ આવીને ભેંસોના ઘીના ડબે ડબા મનમાન્યે ભાવે લઇ જઇને તેના દામના

બદલામાં સાકર, ચ્હા, વગેરે ચીજો મનફાવતે મૂલે હિસાબ કરીને મોકલાવી આપે છે. મેં બરાબર વિશ્વાસપૂર્વકની વાત સાંભળી કે વરસો વરસ એકેક ઘર ઉપર આજ એ નેસવાસીઓને ચ્હા સાકરનાં ૨૫૦થી ૩૦૦ રૂ.નું ખર્ચ ચડે છે! વિષના પ્યાલા આટલે મોંઘે મૂલે વેચાતા લઇને હોંશે હોંશે પીવાય છે. હું નથી કહેતો—દાક્તરો કહે છે કે ચૂલે એક પળ ઘડી રહેતી ચ્હા પણ ઝેર જન્માવે છે. આંહી તો કલાક સુધી ખદખદાવી ચ્હાને 'પાકી' કરાય છે. આ વિષપ્રચાર અટકાવવાની કોઇની તાકાત નથી. આખા કાઠીઆવાડમાં કોઇ અંધારો ખુણો પણ એમાંથી બચ્યો નથી. નેસવાસી પુરૂષોની પડછંદ કાયાઓ ઉપર એ વિષપાનની અસર જોતાં શ્વાસ ઉંચા ચડે છે. વીસમી સદીના કાળની અદાલતમાં આખા કાઠીઆવાડને જાણે કે જૂની કોઇ ન્યાયપદ્ધતિ અનુસાર રીબાવી રીબાવીને ઠાર મારવાની સજા મળી છે. આપણે દોષ દઇએ છીએ પશ્ચિમને! પણ પશ્ચિમની વસ્તુનો અથવા પ્રથાનો વિવેકભ્રષ્ટ ને અવળચંડો ઉપયોગ કરનારા તો આપણે પોતે જ છીએ. કોઇ સોરઠના પ્રેમીને આ વિચાર શું વલોવી નાખતો નથી?

નાંદીવેલાના શિખર પર

રબારી નેસવાસીઓને રામરામ કરી, માંગડા ડુંગર

તરફ વળતાં રસ્તામાં ડાબા હાથ પર ડુંગરા ડુંગરીઓની કોઇ વિકરાલ પલટન લઇને મુંગી વ્યુહરચના કરતો ઉભેલો સહુથી ઉંચો સેનાપતિ પહાડ નાંદીવેલો દીઠો. સાથેસાથ કોઇ સેનાધ્યક્ષના નિગુઢ ઉંડા અંતઃકરણ સરખી જ જટિલ અટવી નાંદીવેલાના કલેવરમાં પથરાઇ રહી છે. અને એની પાસે ઉભી છે નાંદીવેલી ડુંગરી. એ ડુંગરી નથી, વિષમ ડુંગર જ છે; પણ નાંદીવેલાથી નીચેરી: બાજુમાં જ જાણે યજ્ઞ–વેદી સન્મુખ પતિ સાથે બેઠેલી: અને વળી રતન સરીખા લાગતા બે પ્રચંડ પાષાણો બરાબર વક્ષમાં જ ગોઠવાયેલા: એ પરથી લોકોએ એને નાંદીવેલા પર્વતની અર્ધાંગનાનું પદ આપેલું છે. કોઈ કૂડાઇથી ભરેલા માનવીની માફક નાંદીવેલો પણ નિર્જન જ પડયો છે. એનો વિશ્વાસ કરીને કોઇ માણસો ત્યાં રહી શકતાં નથી. કેમકે એના અંતરમાં સ્નેહનાં જળ–ઝરણાં નથી. લોકો ધીરે સ્વરે બોલે છે કે એ અટવીમાં એક નાંદીગરજી નામના અવધૂત વસે છે, ને રસ્તો ભૂલેલા તૃષાતુર પ્રવાસીને હોઠે પાણી સીંચી માર્ગ બતાવે છે. પાપીના હૃદયમાં પણ કોઇ કોઇ વાર ઝબુકી જતા પુણ્ય–પરમાણું જેવો એકાદ તપસ્વી એ પહાડમાં પડયો હોય તો નવાઇ નથી.

પણ આવા વિષમ ડુંગરમાં એક સો વર્ષ પૂર્વે જોગી બહારવટીયા જોગીદાસને આશરો મળેલો હતો. આજે પણ

જોગીદાસના નાના ભાઇ ભાણના નામથી ઓળખાતો ભાણગાળો ત્યાં બતાવાય છે. એ ભાણગાળામાં, ભાવનગરના સરપાવની લાલચે જોગીદાસને જેર કરવા માટે એક સો વીસ ઘોડે ચડી આવેલા બહાદુર જસદણ-નરેશ શેલા ખાચરને ભાણ-જોગીદાસે કેવળ દસ જ ઘોડે તગડી મૂક્યા હતા. અને એવું વીરત્વ નજરોનજર જોનાર ગાંગા નામના બારોટે, પોતે જસદણનો જ વહીવંચો હોવા છતાં, જસદણની જ દરબાર-કચારીમાં, જેવું દીઠેલ તેવું વર્ણન કરીને એક ગીત સંભળાવેલું. તેની છેલ્લી કડીમાં કહ્યું છે કે,

આલણહારો કહું અલબેલો
ખેલ જઈને બીજે ખેલો
ઝાટકીયો દસ ઘોડે ઝીલો
છો વીસુંથી ભાગીયો શેલો !

આ સત્ય વક્તૃત્વ બદલ ગાંગાને કહેવામાં આવ્યું કે "ચાલ્યો જા ! જસદણમાં રહે તો તું ગાં' ખા !"

"થુ તારા જસદણમાં !" એવો ઉત્તર આપીને ગાંગો બારોટ ભીમોરાની ડેલીએ ચાલ્યો ગયેલો, અને ત્યાં શેલા ખાચરની પેશ્વાઇ ફોજ સાથેની ચડાઇ વખતે ભીમોરાના ધણી નાજા ખાચરની સંગાથે એ ગાંગાનો દીકરો દેસો

રાવળ પહેલવહેલો કુદી પડીને દરબારની આગળ ચાલી ગયો હતો. તેનો દુહો છે:

ભીમોરો ને દખણી ભડે, થાનક સિંધુ ઠોર,
(તિ દિ) માથું નાગાણી મોર્ચ, (તેં) દીધું રાવળ દેસળા!

અને નાંદીવેલો બીજું પણ એક સ્મરણ કરાવે છે. એ સ્મરણ યુદ્ધનું નથી, પ્રેમનું છે. એની ટોચ પર ખરે મધ્યાહ્ને દૃષ્ટિ સ્થિર થાય છે, ને ત્યાં એક આકૃતિ રચાતી દેખાય છે. આઘે આઘે નજર કરીને એ આકૃતિ સાત ગાઉ દૂર આવેલા સાણાના શિખર પર જાણે કોઇ બીજી આકૃતિને શોધે છે, કલ્પે છે, નિરખે છે. ધીરે ધીરે સંધ્યા નમે છે. અને

આભે ધારાળા કાઢિયા, વાદળ ચમકી વીજ
રૂદાને રાણો સાંભર્યો, આવી અષાઢી બીજ

એવી એ અષાઢની મેઘલી સંધ્યાએ, વીજળીના ચમકારા થાતાંની વાર, નાંદીવેલા પર ઉભેલી એ આકૃતિને રૂદે જાણે પોતાનો સાણાનિવાસી પ્રીતમ સાંભરે છે. બીજના ચંદ્ર સામે ટાંપી રહેલી એ પ્રેત–આકૃતિ જાણે સાંત્વન ધરે છે કે આજ બીજી કોઇ રીતે તો મળાય તેવું નથી, ચાર નજરો પણ એક થાય તેમ નથી, પણ આજે તો મારા પ્રીતમની

આંખો પણ બીજાનાં દર્શન કરતી હશે, હું પણ દર્શન કરૂં છું, એ રીતે અમારી ચારે આંખોના પૃથ્વી પરના વિચ્છેદ આજે આકાશની અનંત ટોચે નાની શી બીજ ઉપર અન્યોન્ય આલીંગન લઇને શમી જતા હશે. ત્યાં એને કોઇ સંસાર–વ્યવહાર અટકાવી શકશે નહિ !

નાંદીવેલો પાછળ રહી જાય છે, એ શિખર પરની આકૃતિ–'અમર આલીંગન'ની કથા માંહેલી પ્રેમિકા 'કુંવર'ની એ વાસના–પૂતળી પણ વાતાવરણમાં વિલીન થઇ જાય છે, અને કાનમાં જાણે કોઇ સંસારી ડહાપણનો શિક્ષા–સ્વર ગુંજે છે કે,

"ઓ નાદાન ! ગરનું પાણી લાગ્યું કે શું ?"

(૫)

માંગડો ડુંગર

નાંદીવેલાની લાંબી લાંબી પહાડ–સેનાને જોતાં જાણે કે આંખો ધરાતી જ નથી. નવા નવા આકારો ધરીને ડુંગર-માળા નજરબંદી કરી રહી છે. ઘડી વાર એ સૈન્ય લાગે છે, તો ઘડી પછી જોગીઓની જમાત બની જાય છે: કોઇ જટાધારી તો કોઇ મુંડીઆ; કોઇ લીલી કફનીવાળા ફકીરો તો કોઇ દિગમ્બર સાધુઓ: એવી માનસિક રમતો રમતાં રમતાં એ ગિરિ–મંડળનો છેલ્લો ડુંગર 'માંગડો' આવી પહોંચ્યો. એની ઉંચી ટોચે રાજપૂત પ્રેમિક માંગડા વાળાની અને એની સહચરી વણિક–કન્યા પદ્માવતીની ખાંભીઓ ઉભી છે. યાદ આવે છે? 'ભૂત રૂવે ભેંકાર'ની પ્રેમકથા માંહેલો માંગડો યાદ આવે છે?

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઉણો નહિ!
(જેનું) ભાલું ભરે આકાશ, ભીટે ભાળ્યો માંગડો

એવો એ વીર રાજપૂત, ધૂમલી નગરમાં મામાને ઘેર મહેમાન થઇ રહેલો : આહિરા બાયલ નામના કાઠીએ ધૂમલીનાં ગૌ-ધેન વાળ્યાં : માંગડો સહુની મોખરે જઇ ભાણ વડલા નીચે એ ગાયના ચોરને ભેટ્યો : આશાભર્યો અંતરિયાળ મુવો : અસદ્‌ગતિ પામીને પ્રેતના અવતારમાં ગયો: પાછળ ઝૂરતી વ્રતધારિણી પદ્માવતીએ પોતાનું નવું લગ્ન નાકબૂલ કરીને અટવીમાં એ ભૂત પતિ સાથે

વડલા તારી વરાળ, પાને પાને પરજળી
(હું) ક્યાં ઝપાણું ઝાળ, (મને) ભડકા વાલા ભૂતના

એવા સળગતા પ્રેત-પ્રદેશમાં કારમો સંસાર માંડ્યો. અને

સૌ રોતા સંસાર, (એને) પાંપણીએ પાણી પડે
(પણ) ભૂત રૂવે ભેંકાર, (એને) લોચનીએ લોહી ઝરે

એવી રૂધિરની અશ્રુધારા એણે એ પ્રેતદેહી પતિના ગાલેથી લૂછ્યા કરી.

પરંતુ એની ખાંભીઓ આ ડુંગરા પર શા માટે ? એટલા માટે કે આંહી એણે રહેઠાણ રાખેલું હતું. પોતાના ગામ ધાંતરવડ ઉપર એની મમતા રહી ગયેલી, તેથી આંહી ડુંગરાની ટોચેથી રોજ રાત પડતાં એને પાંચ ગાઉના પલ્લા ઉપર ધાંતરવડ ગામના ઝબૂકતા દીવા દેખાતા અને એ

દેખીને માંગડાને સુખ ઉપજતું. એ વિકરાળ નિર્જનતામાં, વનની વેલડી પરથી સંધ્યાને સમે ઠેકડો મારીને નીચે ઉતરી જનારી, અને પછી એકલવાયી, ભયભીત, ઉગ્ર પ્રીતિના તાપમાં તપતી તરૂણ પદ્માવતીએ જે દિવસે અદશ્ય માંગડા વાળાને

ઉંચે સળગ્યો આભ, નીચે ધરતીના ધડા
ઓલવવાને આવ, વેલો ધાંત્રવડા ધણી

એવા ઘોર અવાજ દીધા હશે, તે દિવસે અટવી અને ડુંગરમાળ કેવી દારુણી ચીસ પાડી કાંપી ઉઠી હશે! 'માંગડા'ની કથા માંહેલા દુહામાં ભરેલો વિલાપ મને બીજી કોઇ સોરઠી કવિતામાં નથી દેખાયો. એ દુહાઓની બાંધણી સહુથી વધુ ભાવવાહક દીસે છે. ફરી ફરી બોલતાં તૃપ્તિ થતી જ નથી. જાણે કે કોઇ અત્યંત જલદ વાસનાના એ પ્રેત–સ્વરો છે.

વાઘેર બ્હારવટીયો

પાસે જ વહે છે માલણ નદી. માલણને સામે કાંઠે ગાયક્વાડ સરકારનું કંટાળા નામનું ગામ છે. એ ગામમાં એકસો વર્ષની ઉમ્મરનો એક હબસી હજુ જીવે છે. કોઇ ખંડેરોમાંથી પસાર થતા પવનના ગમગીન, અસ્પષ્ટ સુસવાટાની માફક એ બુઝર્ગની પડી ખળભળી ગયેલી દેહશક્તિઓમાંથી

૮૦ વર્ષ પૂર્વેનો સ્મરણ-સ્વર સંભળાયો કે "મૂળુ માણેક નામનો પ્રખ્યાત વાઘેર બ્હારવટીયો પોતાની ટુકડી સાથે સાત દિવસ સુધી આ માંગડાના ડુંગર પર પડાવ નાખી રહ્યો હતો અને એણે પોતાના કાકા જોધા માણેકનું કારજ પણ આંહી જ કર્યું હતું. મારી ઉમ્મર તે દિવસે ૧૦-૧૨ વર્ષની હશે: હું એ બ્હારવટીયાને માટે રોજ બે વાર રોટલા ઉપાડીને ડુંગર પર પહોંચાડવા જતો: એનું રૂપ મને યાદ છે: માથા પર લાંબા વાળનો ચોટલો, મ્હોં પર ધાટા કાતરા, અને જબ્બર ધાટીનું શરીર હતું: બ્હારવટીયો બહુ જ થોડું બોલતો: છાનોમાનો બેસી રહેતો. રોજ સવારે એનો એક સીદી બે ખંભે બે મશક લઇને, હાથમાં બંદૂક સોતો, માલણનું પાણી ભરવા ઉતરતો, અને એ બન્ને મશકો ભરીને બેધડક પાછો બધા જોતા તેમ ડુંગરા પર ચડી જતો."

ગિરની ભેંસો

કંટાળા ગામના રામ નોળ નામના એક આહિર ગીરાસીઆને ઘેર ખરેખરી નામી ભેંસોનું આખું ખાડું જોવા મળ્યું. ગિરના માતેલા સાવઝોની સામે સંગ્રામ માંડનારી જે ભેંસો વિષે સાંભળેલું તે ત્યાં નજરે જોઇ. એની કેટલી કેટલી જુદી સાખો પડી છે, તેનું એક રમૂજભર્યું તેમજ ભેંસોની ખરી મહત્તાના વર્ણનવાળું ચારણી ગીત પણ રચાઇ ગયું

હે. અને ભેરી–નાદે ગાજતા ગળાવાળા એક બારોટજીએ આબાદ રીતે એ વર્ણન કરી બતાવ્યું : કવિ કહે છે કે

[ગીત–જગડું]

ગણ્યાં નામ કુંઢી તણાં નાગલું, ગોટકયું,
નેત્રમું, નાનકયું, શીંગ નમણાં;
ગીણલું, ભુતડું, લોજ, છોગાળિયું,
થીનડું, હાથણી ગજાં બમણાં,

[કુંઢી ભેંસોનાં નામો ગણી બતાવું : નાગલી, ગોટકી, નેત્રમ, નાનકી, નમણાં શીંગવાળી ગીણલી, ભૂતડી, છોગાળી, થીનડી : કે જેનાં પરિમાણ હાથણી જેવાં છે.]

બીલીયું, ખાવડયું, બોઘડું, ભુરીયું,
પુતળું હીંગલું નામ પ્રાજા;
બગરીયું, વેગડયું, વાલમ્યું, બાલમ્યું,
રાણ ખાડુ તણાં જાણ રાજા.

કંટાળતા નહિ. હજુ થોડાં નામ બાકી છે :

ફાડમું, મીણલું, હેડકું, દડકલું
ગેલીયું, મુંગલું, રૂપ ગણીએ;
સાંઢીયું, બાપલ્યું, દ્રાખ ને સાકરૂં,
પાડ ગાડર તણા કેમ ગણીએ !

અને પછી તો ભેંસોનાં રૂપ રૂપનાં ભભકતાં વર્ણન છૂટે છે: સાંભળતાં તો કોઇ ભેંસઘેલા કાઠી ચારણના કેડીયાની કસો તૂટવા લાગે !

ઓપતાં કળીયું શીંગ આંટાળીયું
ભાળીયું પીંગલાં આઉ ભારે;
ખડા અચરાળીયું ડુંગરા હાળીયું
હાલીયું આળીયું ખડાં હારે.

[કાળા રંગે ઓપતી, આંટાળાં શીંગે શોભતી, વજનદાર પીંગલાં આઉ વાળી એ ભેંસો ડુંગરા તરફ ખીણોમાં પોતાની ખડેલી પાડીઓ સાથે ચાલી.]

હાલીયું પારવાં પરે હેતાળીયું
ઝરે પરનાળીયું મેઘ જેવા;
દાખતાં વીરડા જેમ દૂધાળીયું
મોંઘ મૂલાળીયું દીએ મેવા.

[પાડાંઓ [બચ્ચાં] ઉપર હેત કરતી ચાલી. મેઘની ધારા જેવી તો જેના દૂધની શેડયો ઝરે છે, અને જેના દૂધના તો જાણે વીરડા ભરાય એવી ઘી માખણના મેવા દેનારી મહા-મૂલી ભેંસો ચાલી.]

ભેંસો, ઘોડા, ઉંટ, તલવાર, બંદૂક, વગેરેનાં આવાં વર્ણન-કાવ્યો વડે ચારણી સાહિત્ય આજ પણ ભરપુર

છે. ચારણુ બારોટો આવાં બયાન કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હોય છે, કેમકે દાતારો પાસેથી ભેંસ–ઘોડાનાં દાન લેતી વેળા તેઓને આવી પ્રશસ્તિઓ ગાવી પડે છે. એથી અધિક રસ-ભર્યું ગીત એક કાંગસી નામની સાવઝશૂરી ભેંસ અને ગિરના એક સિંહ વચ્ચેના સંગ્રામનું છે. એ કાંગસીએ જોરાવર સિંહને તગડયો હતો. મને એ બહાદુર ભેંસ બતાવવામાં આવી. તદન સોઝી ને ગરીબડી એ પશુનારીને જોઇ મને સ્મરણ થયું કે સાચી વીરતા પોતાની બડાઇ નથી હાંકતી ને પોતાની જાહેરાત કરતી નથી નીકળતી. એ તો ઠંડા ચકમકમાં છુપાયેલા અદૃશ્ય અગ્નિ જેવી હોય છે. એવી ગરીબડી દેખાતી કાંગસીને તો અમારા કવિ દુલા-ભાઇએ પોતાના ગીતમાં ભારી લાડ લડાવેલ છેઃ

(ગીત–સપાખરું)

થીયા પવાડા અપારા એક જીભસું વખાણું થોક
સાદૂળો ઉઠીયો સિંહ કરેવા સકાર;
વનરારા પ્હાડ માથે આવીયો ગૂંજતો વંકો
અહા ભાર ઝુકા લીયા સાખ હીં અહાર.

આડતો અનેકાં ખાડુ ખણુંકી આવીયો આઢો
ભણુંકી ધણુણ્યો મુખે બોલીયો બરૂર;
સણુંકી ઉઠીયા ગાળા કણુંકી ના:સે સંકા
ઝણુંકી બોલીયો માટી મેખ, થા જરૂર.

શાર્દુલો સિંહ વનના પહાડ ઉપર શિકાર કરવા માટે ગાજતો ગાજતો આવ્યો. અનેક ટોળાંને ત્રાસ પડાવતો એ ઘણુંણાટી દઇને બોલ્યો. એના કારમા સ્વરોથી ખીણો ગુંજી ઉઠી. એણે ત્રાડ દઇ કહ્યું કે "એ મહિષી ! હવે માટી થાજે ! "

મેખી કાંગલી ! તેં ઘણા દિનથી હટાયો મુંને
એમ બોલી ફેર મુખે કીયા હીં અવાજ ;
વહાં ઉટકોર રોમરાય કાંગલીને વાપી
ગડાસા નાખીયા મેઘ અષાઢરા ગાજ.

અષાઢની મેઘ–ગર્જના શી ત્રાડ નાખીને કાંગલી શો ઉત્તર વાળે છે :

આવડું જોર તું કુત્તા ! કીયાંસેં લાવીયો આજે
ક્રોધ મારા જોયા નથી. સાંભળ્યા હે કાન ;
ભાગ એક જીસે કહું કૂતરારા પુત્ર ભલા !
(મેં તો) પવાડે અનેક સિંહ તણા લીયા પ્રાણ.

કણુંકી ઉઠીયો વેણુ મેખ તણાં સૂણુ ડાઘો
ઘોર જોર શોર કિયા ફેર કિયા ઘાવ
હડીને કાંગલે જેમ ડાણુ નાખી તીન હદાં
બાણુ નાખી તાણુકીન ઉઠાયા હે બાવ

[મહિષીનાં વચન સાંભળીને ડાઘો સિંહ ગર્જના કરી ઉઠયો : ઘોર અવાજ દીધો. ફરી છલંગ મારી. તે વખતે કાંગલી ભેંસે પણ ત્રણ ડગલાં પાછી હટીને સામે ત્રાડ દીધી : સામે વાણ્ય નાખીને પગ ઉઠાવ્યા.]

પૃથીકા ધમાકા લાગા કાંગલે ઉઠાયા પાગા
લાગા ડાગા ફાગા સિંહ શુધ ના લગાર
દોય અલેકાળ આગા કાંગલીરા રૂપ ધાગા
ધૂરસેં વોમમેં લાગા મહા ધુવાંધાર

[કાંગલીએ પગ ઉઠાવ્યો. ત્યાં તો ધરતી પર ધણેણાટી બોલી. સિંહે પણ કશી શુદ્ધિ વિના સામે ડગલું લગાવ્યું. કાંગલી ભેંસનું રૂપ તો પ્રલયકારી બન્યું, અને ધૂળ ઉડવાથી આકાશમાં ધુવાંધાર બની ગયું.]

વેગળી હટી જા મેખી, નકે માર દિયાં વધા
સૂણી વામ ઝાળ કુંઢી અંગહી સુસાર
લોંડ ! પાછી હટું તો તો ધણીને ખોટય હીં લાગે
પાછી હટાં જુધે તો તો લાજે પરમાર

[અરે ભેંસ ! તું વેગળી હટી જા. નહિ તો તને મારી નાખીશ. સાંભળીને ભેંસને અંગે ઝાળ લાગી. અરે ધૂર્ત ! હું જો પાછી હટું તો તો મારા ધણીને બટ્ટો બેસે. યુદ્ધમાં પાછી હટું તો તો મારા માલીકનું પરમાર કુળ લાજે !

('નોળ શાખા'ના આહિરો પરમાર રજપૂતોમાંથી ઉતરેલા હોવાની માન્યતા છે.)]

રૂપ વિકરાળ મારે ધણી છે હીં નોળ રાવત
હઠાળા ખાડુને એનું જોર છે હમેશ,
ખંકા રૂઠા ધણી-મારા ભાલારી ધારસેં વીંધે
ધોખીયાં ન કરે જેનો મૂખસેં દ્વેસ.

[વિકરાળ રૂપ વાળો મારો રાજા છે. અમારા જોરાવર ટોળાને એનું સદાનું જોર છે, મારો બંકડો ધણી રૂઠે તો તો ભાલાની અણીએ વીંધી નાખે. દુશ્મનો એનો દ્વેષ મુખોમુખ કરી શકે નહિ.]

એવા પરસ્પરના પડકાર પછી બન્ને વચ્ચે યુધ્ધ મંડાય છે :

ઉઠાયા સેખીએ પાગ ગરાસા નાખતા આપે
હરીકું ભગાયા ગેલા કાંગલે હઠાળ ;
રામ નોળ તણું ખાડું શામજી સરમોળ રાખે,
જંઞેડે સિંહકા છેડા કુંઢી કાળ ઝાળ !

[મહિષી કાંગલીએ હુંકાર કરીને પગ ઉઠાવ્યો. એ હઠીલી ભેંસે સિંહને નસાડયો. ભાઇ રામ નોળના ખાડુને શ્યામ પ્રભુ સુરક્ષિત રાખજો ! અને એની કુંઢી ભેંસો સદા સિંહને નસાડજો !]

ચારણી ખજાનો

ગ્રામ્ય જીવનનાં આવાં ગૌરવ–ગીત : ભેંસોને પણ ગૌ
અમરત્વ આપે. એમાંથી ગ્રામ્યવાસીઓનું વીરત્વ આકાર ધરે છે. ગરીબ માલધારીઓને, બલ્કે પશુઓને સુદ્ધાં એવાં રોમાંચકારી બિરદે બિરદાવતી એ ચારણ–સંસ્થા આજે ભ્રષ્ટ થઇ છે. અને બીજી બાજુ આવાં ગીત રચનાર તથા પ્રાચીન ઇતિહાસની ગાથાઓ કંઠે રાખનાર, હકિકતોના ખજના જેવા ચારણ રાવળો ટપોટપ મરવા લાગ્યા છે. ઢોળીયા ગામના વૃદ્ધ રાવળ ગીગા ભગતને મળું! મળું! કરતાં તો એણે પ્રાણ ત્યજ્યા ને એની સાથે એની આપ–રચી ઉચ્ચ કાવ્ય–ધારા પણ ગઇ. એનો ઇતિહાસ–ભંડાર પણ ગયો. સામત રાવલ નામનો એક પુરાતની વહીવંચો પણ બાબરીઆવાડની જૂની ને બારીક માહીતી સાથે ઓ-ચીંતો અદ્રશ્ય થયો. નવી ઓલાદે એવા બુઝર્ગો પાસેથી જૂનો વારસો મેળવી લેવાની પરવા ન કરી, અને મારા જેવાને હવે એ વાતનો સદાનો ઓરતો કરવો રહ્યો. એવા લોકોનો ઉપયોગ આપણી કોઇ સાહિત્યસંસ્થાએ ન કર્યો. તો પછી 'ફોર્બસ સભા' જેવી લાખોના વહીવટ કરતી સંસ્થાનું સ્થાન ક્યાં છે? દસ 'રાસમાળા' ભરી શકાય એટલી સામગ્રીનો આવી કોઇ 'સભા'એ લગારે ભાવ નથી પૂછ્યો. અને તો પછી 'ચારણો ખુશામદખોર થઇ ગયા'

એવી ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ આપણને ક્યાં રહ્યો છે ! ટુકડો રોટલાને ખાતર પોતાની રત્ન જેવી કવિતાને ચાહે તેવા નાલાયક માણસ પર ઢોળવા જતા બુદ્ધિશાળી ચારણો બારોટોને આત્મ-ગૌરવ અને સત્યપરતાની રોટલી પૂરી પાડવા આજે ક્યાં કોઇ તૈયાર છે ! છતે સાધને પણ આ ચારણ-બારોટોનું સ્થાન ભ્રષ્ટ થતું દેખીને ઇતિહાસ-સામગ્રીના એક મહાન વિનાશનો આપણને જતે દહાડે પસ્તાવો થશે, તે વાત વિચારતાં વિચારતાં દાઝે બળતાં આટલું લખી જવાય છે, ભાઇ !

સાણો ડુંગર

ચારણી કાવ્યોના ધ્વંસની કથની વધુ ન લંબાવતાં હું તમને એક વધુ મોટા કાવ્યનો વિનાશ બતાવવા હવે લઇ જાઉં છું. શબ્દોમાં ગુંથેલું નહિ, પણ પાષાણમાં કંડારેલું મહાકાવ્ય : ચારણી ગીત છંદો કરતાં યે શતકો જૂનું એ કાવ્ય : સૌરાષ્ટ્રીય તવારીખના સુવર્ણ–કાળનો એ અબોલ સાક્ષી : સાણા ડુંગરનો બૌદ્ધ વિહાર : દૂર દૂરથી એ કાળા ડુંગરાની ગુફાઓ દેખાઇ, અને દિલ જાણે ઉંટ પરથી કૂદકો મારીને મોખરે દોડવા લાગ્યું. નાની શી નદીને કાંઠે, ગિરના તમામ ડુંગરાથી નિરાળો એકલ દશામાં ઊભેલો એ સાણો શિહોરના ડુંગરાથી યે નીચેરો અને નાજૂક છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન છે, અને બન્ને બાજુથી જાણે કોઇ રાજમહેલની અટારીઓ ચડી છે. ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! જ્યાં નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ ! છેક નીચેથી તે ટોચ સુધી : સંપૂર્ણ હવા પ્રકાશ આવી શકે તેવી બાંધણીના એ ઓરડા ઉતાર્યા છે. ઠેકઠેકાણે ઓરડાની બાજુમાં પાણીનાં મોટાં

મોટાં ટાંકાં કોરી કાઢેલાં છે. ટાંકાંમાં ડુંગર પરનું પાણી ખાસ કોતરેલી સરવાણીઓ વાટે ચોમાસે ચાલ્યું આવતું હશે. કદિ કોઇએ એ ટાંકાં ઉલેચ્યાં નહિ હોય, છતાં પાણીમાં નથી દુર્ગંધ કે નથી કુસ્વાદ : એ ખાત્રી અમે સ્વયં પીને કરેલી છે. એક ગુફાથી બીજી ગુફા પર ચડવા ઉતરવાનાં પગથીયાં કોરેલાં છે. સ્થંભોવાળી રૂપાળી ગુફાઓના એક સરખા, અચ્છી કારીગરીવાળા ઘાટ છે. એવી પચાસ જેટલી ગુફાઓ. અને એ બધું નક્કર કઠોર પાષાણમાંથી જ કોતરી કાઢેલું છે. જાણે મીણના ડુંગરમાં કરેલી એ કરામત છે.

હેડમ્બ-મહેલ

ક્યા કાળમાં અને કોણે વસાવ્યું હશે આ વિદ્યાલય ? કોણે કોરાવેલ હશે ? કાંઇ સાબીતી કે સાક્ષી નથી. શિલાલેખ નથી. કેવળ લોકવાયકા જ ચાલી રહી છે કે પાંડવોએ આ સ્થળ વસાવ્યું હશે. લોકો તો જ્યાં જ્યાં મહત્ પરિમાણ ને પ્રાચીનતા ભાળે ત્યાં ત્યાં મહાભારતનો જ સાંધો સંધાડે. લોકો કહે છે કે આ ગિરનું જંગલ એટલે હેડમ્બ-વન : આંહી હતાં હેડમ્બા રાક્ષસીનાં રાજપાટ : એક દિવસ પાંડવો હેરાવટે આંહી આવ્યા અને ભીમ અને હેડમ્બાના હસ્ત-મેળાપ થયા : પછી હેડમ્બાએ પોતાના પ્રભાવથી આખો ડુંગર માખણનો બનાવી દીધો, ને રાતોરાત પાંડ-

વોએ એ માખાણની અંદર આ રાજ–પ્રાસાદની રચના કરી કાઢી : એક વિશાળ ખંડ, કે જ્યાં ચાર સ્થંભો અને ચોપાસ બાંકડા જેવી બેઠક કંડારેલ છે તેને લોકો 'ભીમ–ચોરી' કહે છે, બીજા એક સ્થળને લોકો 'ગાંધારીના રાજમહેલ' કહી ઓળખાવે છે, ત્રીજી એક ભવ્ય ગુફાને 'હાથી થાન' નામ આપે છે. પરંતુ લોકોની આંખો આડેથી મહાભારતનું પડળ અળગું કરવાની ખેવના કોઇએ નથી કરી. બૌદ્ધ સ્થાપત્યનું ઉપરછલું જ્ઞાન લઇને જનાર મુસાફર પણ બીજા એક ખંડમાં જઇને કહી શકશે કે આ શિવલિંગ નથી, પણ સ્તૂપ છે, અથવા તો ચાર સ્થંભવાળી એ ચોખંડી જગ્યા કોઇ બૌદ્ધ ધર્મવિધિની સાથે સંકળાયેલી છે. ખરી વાત તો એ છે કે દશ વર્ષ પહેલાં સુધી તો એ સ્થળ રેલ્વે–માર્ગથી ત્રીસ પાંત્રીસ ગાઉને અંતરે પડેલું હોવાથી કોઇ ઇતિહાસપ્રેમીએ ભાગ્યે જ એની યાત્રા કરેલી હશે. વૅાટસન જેવો સમર્થ તવારીખ–નવેશ પણ પોતાના ગૅઝેટીઅરમાં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ ફકરાથી જ પતાવી નાખે છે:

વૅાટસનનો મત

"સાણાનો ડુંગર ઉનાથી ઉત્તરે સોળ માઇલ, વાંકીઆથી ઉત્તરે એક માઇલ, અને ડેડાણથી નૈઋત્યે દસ માઇલ ઉપર છે. ડુંગરાની પાસે થઇને રૂપેણ નદી વહે છે. ડુંગરાની

બન્ને બાજુમાં બૌદ્ધ મતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની બેન દુદાએ બૌદ્ધ મઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કોતરકામ બહુ જ સારૂં છે. અહીં કંઇ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઇ તે નક્કી કરી શકાતું નથી.”

બસ આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કોઇએ કાંઇ લખ્યું જણાતું નથી.

નધણીયાતી જગ્યા

‘ વલ્લભીપુરનાં ખંડેર ’ નામે ઓળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિક્કો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન્ ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા લાગતા. ત્યાં સરહદ છે જુનાગઢના નવાબની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. બીજી બાજુ, એ ડુંગરનો કબ્જો છે વાંકીયા નામના ગામના કોટીલા તાલુકદારોનો, કે જેને મન સાણા ઉપર ભેંસોને ખવરાવવા માટે ભર બે ભર ઘાસ ઉગ્યા સિવાય તો એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તો મુખ્યત્વે કરીને હોય છે માલધારીઓ, કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર પોતાનાં ઢોર સાથે ઓથ લઇને રહેવા સિવાય એની અન્ય

કશી વધુ કીમ્મત નથી. આજે ત્યાં એ કારણે તો ચાંચડની બુમ બોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. બીજા યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે ઉંચે ઉંચે મજલે એક મોટો વિભાગ રોકી લઇ ગુફાઓ પર બારસાખ બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણ ગુંપણ કરાવ્યું છે, બે ચેલા ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઇ દેવી માતાની સ્થાપના કરી દીધી છે, યાત્રાનો મહિમા ચાલુ કર્યો છે, ટાંકાંનાં પાણી વડે એક ફુંચો બગીચો પણ ઉઝેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી એ સુપાત્ર આહિર સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં રમણીયતા પાથરી રહેલ છે. પરંતુ એને બૌદ્ધ ઇતિહાસનાં પગલાં પિછાનવાનું કયાંથી સુઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાળી બારવટીઆ ! એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઇ ઇતિહાસપ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો ઉભો છે ! એ ઇતિહાસની તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કોઇ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઇ ચડે, તો એક દૃષ્ટિપાત કરતાં જ એને 'સાણો' પોતાનું અંતર ઉઘાડીને કેં કેં કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

વિનાશ

બાકી આજે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થંભો,

દિવાલોના પથ્થરો, પેલો સ્તૂપ, નીસરણીનાં પગથીઆં, વગેરે તમામને છીપાં (ચામાચીડીઆં) કરડી ખાય છે પ્રવાસીઓ સાક્ષી પૂરે છે કે ગઇ કાલે અખંડ ઉભેલા એ સ્થંભો આજે છીપાંના જઠરમાં હોમાઇ હોમાઇને પોણ અરધા કે પા ભાગ જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર હાલત થોડાં વર્ષ ચાલુ રહેત એ બાંધણીનો બધો ઘાટઘૂટ અદૃશ્ય બની જવાનો એલીફંટા કે કારલા કે અજન્તા જેવું કશું એ શિલ્પ સ્થાપત્ય એમાં ભલે ન હોતું કે ન હોય; છતાં સોરઠ તવારીખના એક સીમા–સ્થંભની મહત્તાની તો એને ના નહિ પાડી શકાય. પરંતુ આપણે ત્યાં ઇતિહાસ–પ્રેમીએ ક્યાં છે? શહેરી સંગ્રહસ્થાનોના શીળા ઓરડામાં બેસીને આરામથી ઇતિહાસ લખનારાઓને સાણો ડુંગર હજુ રે જાણે સો ગાઉ દૂર થઇ પડે છે.

ધર્માલય

આજે તો એની આસપાસ સપાટ ખેતરો છે, પણ જ્યારે એ બંધાયો હશે ત્યારે તો ત્યાં ગિરની ઘોર ઝાડી જ હોવી જોઇએ. સોરઠી ઇતિહાસની એ બૌદ્ધ સમયની જાહોજલાલીમાં કાષાય વસ્ત્રધારી સાધુઓના કંઠમાંથી ઝરતાં ધર્મસ્તોત્રો વડે, રોજ પ્રાતઃકાળે આ પહાડી ગુફાઓ ગાજતી હશે. ગુફાએ ગુફાએ પીતવરણાં વસ્ત્રોની ધર્મપતાકાઓ

અને ફરફરતી હશે. એક સામટા પાંચસો સાધુઓ જ્યારે ધ્યાન ધરીને નિર્વાણની નિગૂઢ સમસ્યાઓ ઉકેલવા બેસી જતા હશે, ત્યારે એ એકત્રિત મૌન જગત પર શાંતિનાં ને સંયમનાં કેવાં બલવાન આંદોલનો વિસ્તારવા લાગતું હશે !

દિલમાં થાય છે કે સાણાને ફરી વાર વસાવવો જોઇએ. સાધુઓને માટે ફરી વાર ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઇએ. અને આજે ગરીબ જનતાને ભોગે પોતાની ઇંદ્રિયોની લોલુપતા સંતોષતા, શહેર નગરોની સગવડો છોડવાની ના પાડતા, અને ત્યાગ સંયમના માર્ગો પરથી ચલાયમાન થઇ રહેલા ભેખધારીઓને ફરજીઆત ચાતુર્માસ રહેવા સાણામાં મોકલવા જોઇએ. સુપાત્ર અને સંસ્કારી મુનિઓએ તો પરમ તત્ત્વની શોધ માટે ત્યાં રાજીખુશીથી એકાંત-વાસ કરવો ઘટે છે. ઉપર આકાશ, સન્મુખ રૂપેણનો રૂપેરી જલ પ્રવાહ, દૂર ક્ષિતિજ પર અબોલ ડુંગરમાળ, અને ચોપાસ સળગતાં મેદાનઃ એ બધાં આજે સાચા મુમુક્ષુને કિરતારની શોધના પંથ બતાવવા જાણે આતૂર ઉભાં છે. સાણાનો ધીરો ધીરો ધ્વંસ દેખીને પ્રકૃતિ-માતા ત્યાં જાણે રૂદન કરે છે.

પ્રેમાલય

સાણામાંથી એક દિવસ ધર્મ વિદાય લઇ ગયો. અને તે

પછી જાણે કોઇ લડાયક જાતિઓએ ત્યાં કિલ્લેબંદી કરી હોય તેવી ગઢ–રચનાની એંધાણીઓ પડી છે. ત્યાગ અને સમત્વના એ દેવાલય ઉપર એક દિવસ તલવાર બંદુકોએ હિંસાનાં લોહી રેલાવ્યાં હશે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ વટાવી આપણું પ્રવાસી હૃદય આ સાણા ઉપર એક ત્રીજા જ સંસ્કાર ઉતરતા કલ્પે છે. આખો ડુંગરો જાણે પેલા વિરહી રબારી પ્રેમિક રાણાના નિઃશ્વાસમાં એક દિવસ સળગતો હશે. પોતાની બાળાપણની સખી કોટાળી કુંવર, કેવળ જ્ઞાતિ–ભેદના કારણે જ પોતાના ભાગ્યમાંથી ભૂંસાઇ ગઇ, બીજે પરણી ગઇ, રાણો એના સમાચાર લેતો લેતો પોતાની ભેંસો ધાળીને સાણે આવી પહોંચ્યો, અને એ જીવતા જાગતા પહાડને પૂછ્યું કે

કાગા જમત હે આંગણે, ખન ખન પથારા,
સાણા! સાજણ કયાં ગયાં, મેલીને ઉતારા!

નદીને પૂછ્યું :

ચોસર જેનો ચોટલો, નાક ભાતીલાં નેણ
રાણો પૂછે રૂપેણને, કોઈ દીઠાં સુંજાં સેણ

સામે પાંચ ગાઉ ઉપર નાંદીવેલામાં ‘કુંવર’ વસે છે, પણ રાણાથી કેમ જવાય? સાણે બેસીને એનું ધ્યાન ધરતું જ રહ્યું. પરંતુ જીવ ન ઝંપ્યો :

સાણું મન સૂતું નહિ, ધુંવાસને ઘરે
આવ્યું આંટો લે, રેતુ મન રાણા તણું

બંસો લઇને ભટકયો. ધુંવાસના ડુંગરમાં ગયો. પાછો સાણામાં ને સાણામાં સમાયો.

ગોપ ગોપીના આશરો

યોગી, યોદ્ધા, અને પ્રેમી, ત્રણેનું પ્યારૂં ધામ આ સાણો : આજે એની પડતી અવસ્થામાં પણ એ બિચારો પશુઓનું ને ગોવાળોનું રક્ષણ કરે છે. ચોમાસે ચોમાસે આજે ત્યાં ગોવાલણોની ગોળીઓમાં મહી ઘૂમતાં હશે. આષાઢ શ્રાવણની એલીઓમાં વ્હેલા પ્હોરની ઘંટીઓ પ્રભાતીઆં ગાતી હશે, રબારીઓની સરજૂઓ સૂરજ મહારાજનાં સ્વાગત કરતી હશે. અને આભ–ધરતીના લગ્ન–મંડપ જેવા રૂપાળા લીલુડા બની જતા એ ડુંગરને કોઇ અબોલ ખૂણે ગોપ–ગોપીના નવા પ્રેમ જન્મતા હશે.

આજના યુગનો લોહીચૂસક જીવન–કલહ શું આવા શાંતિમય, મધુમય, ગોપજીવનને અવકાશ આપતો હશે? કે શું આ તો સાહિત્યવિલાસીની કલ્પના કેવળ વિલાસ જ ખોલી રહી હશે? એ પ્રશ્ન જીભ ઉપર આવીને ઉભો રહે છે અને અધરાતને ટકોરે રાજૂલા ગામના સ્ટેશન પર પહોંચી, સુસવતા પવનમાં શરીર પર ધાબળો લપેટી, મને

એ યાત્રા કરાવનાર મિત્રને રામ રામ કરી એના છેલ્લા શબ્દો સાંભળું છું કે "ભાઇ ! મોટી ગિર તો હજુ બાકી છે ! હજુ તો મોટા સાવજને એક સોટીથી તગડી મૂકનારી ચૌદ વર્ષની ચારણપુત્રીઓ આપણે જોવી છે. જ્યાં ઘોડા પણ ન ચાલી શકે એવી અટવીમાં આથડવું બાકી છે. તૈયાર થઇ રહેજે !"

હજુ બાકી છે ! જીવનયાત્રામાં હજુ તો ઘણો પંથ બાકી છે. હજુ તો કેવળ પ્રવેશ-દ્વાર જ દેખાયું છે. હજુ ઘણું બાકી છે !

એ વિચારે મને ધીરે ધીરે સુવાડી દીધો.